

Den vanskelige historien

Björg Seland (red.)

Den vanskelige historien

Agderseminaret 2011

CAPPELEN DAMM
HØYSKOLEFORLAGET

© Cappelen Damm Høyskoleforlaget 2012

1. utgave, 1. opplag 2012

ISBN: 978-82-7634-987-0

Det må ikke kopieres fra denne boka i strid med åndsverkloven eller i strid med avtaler om kopiering inngått med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

Omslag: Kristin Berg Johnsen
Formgivning og sats: Laboremus Oslo AS
Brødtekst: Minion 11/15,5 pkt
Titler: Whitney
Papir: 90 g Munken Lynx
Trykking og innbinding: AIT AS

Utgitt av:
Cappelen Damm Høyskoleforlaget
Gimlemoen 19
4630 Kristiansand
Norway

Boka er trykket med støtte fra Universitetet i Agder, Vest-Agder-museet, Statsarkivet i Kristiansand og Aust-Agder kulturhistoriske senter.

WWW.HOYSKOLEFORLAGET.NO

Forord

Agderseminaret 2011 hadde tittelen *Den vanskelige historien – erindring og glemsel*. Gjennom denne boka kan et flertall av foredragene fra dette seminaret presenteres i artikkelform. Seminaret ble holdt i Arendal gamle rådhus 14. og 15. oktober 2011 med Aust-Agder kulturhistoriske senter som vertskap og praktisk arrangør; det faglige ansvaret var lagt til Institutt for religion filosofi og historie ved Universitet i Agder.

Agderseminaret viderefører en lang tradisjon for årlige samlinger om regionalhistoriske emner. Fra 2007 har rådet for det historiefaglige *Forskernettverk Agder* stått bak disse arrangementene. Nettverket omfatter samtlige av landsdelens institusjoner med faghistorikere i staben, samt Historisk forening Agder (HIFO-Agder). Rådet består av representanter for Universitetet i Agder (UiA), Vest-Agder-museet (VAM), Statsarkivet i Kristiansand (SAK) og Aust-Agder kulturhistoriske senter (AAks). Disse institusjonene har også bidratt med økonomisk støtte til bokutgivelsen.

Vi har som siktemål å sette den regionale historien inn i videre sammenhenger, nasjonalt og internasjonalt. Vi legger vekt på høy faglig standard, samtidig som det blir lagt til rette for å nå et allment samfunns- og historieinteressert publikum.

Gjennom denne boka får vi – som tittelen antyder – innblikk i et utfordrende felt. Hvordan blir de store fortellingene om nasjonens eller lokalsamfunnets historie til? Hvem bestemmer hva som skal løftes fram i vår felles erindring og hva som skal synke ned i glemsel?

Som redaktør for denne utgivelsen har jeg hatt god støtte i Rådet for forskernettverk Agder, som har fungert som redaksjonskomite – stor takk til Berit Eide Johnsen (UiA), Kathrin Pabst (VAM), Roger Tronstad (SAK) og Kjell Olav Masdalen (AAks).

Kristiansand august 2012

Björg Seland

Innhold

Innledning	11
Ondt i historien	15
<i>Mellem erindring og glemsel</i>	
<i>Bernard Eric Jensen</i>	
Vanskelig historie: hvad er det?	16
Vanskelig historie som faglig utfordring	17
En anden historieforståelse	20
Historie og identitetspolitikk	23
At bearbejde en internaliseret kulturarv	26
Litteratur	28
<i>Del I</i>	
Kvinnelige erfaringer og mannlige erindringer	33
<i>Betraktninger om tysk erindringskultur knyttet til det militære sammenbruddet i øst og kapitulasjonen 1944-1945</i>	
<i>Jorunn Sem Fure</i>	
Fra kommunikativ til kulturell erindring	34
Politisering av minnet om fordrivelsen	35
Ulike erindringsmodeller	39
Kvinnens erfaringer - menns erindringer?	42
Minnediskursens språk	47
Avslutning	51
Litteratur	53
Instrumentell bruk av historien om Røde Khmer-regimet i Kambodsja	55
<i>Fra politisk maktspill til historisk rettferdighet</i>	
<i>Kjetil Grødum</i>	
Røde Khmer 1975-1979: Den vanskelige historien	56

Kambodsja etter Røde Khmer: Politisk instrumentell bruk av historien	57
Overgangsrettferdighet	60
Overgangsrettferdighet i Kambodsja: Historiefortelling som instrument for å sikre overgangen fra folkemord og diktatur til fred og demokrati	62
«Aldri mer!»	64
Legitimering av minner som sannhet	66
Instrumentell bruk av overgangsrettferdighetsnarrativ	67
Avslutning	71
Litteratur	72

Del II

Å arbeide med den vanskelige historien	77

Quisling-utstillingen på Telemark Museum

Lene Elisabeth Walle

Bakgrunn	78
Hvorfor utstilling om Vidkun Quisling?	79
Interne utfordringer	80
Debatt og ekstern motstand	81
Gjennomføring	83
«Spin off-produkter»	85
Avslutning	86

Agders rasistiske fortid	87

Tilsløring og avsløring av aktører

Roger Tronstad

«Rasehygienisk og biologisk kontroll»	88
«Norge for nordmenn!»	91
Belagt med taushet?	95
Aktørbegrepets fasetter	98
Reaksjonstyper	103
«Urimelig å nekte navngiving»	105
Familiehemmeligheter	108
Skjuling – en bjørnetjeneste	110
Avslutning	111
Litteratur	112

Del III

Hva trenger bygda å vite? Behandlingen av «den vanskelige historien»

i bygdebøker 117

Knut Sprauten

Ikke bare idyll 118

Datatilsynets notat 10. mai 1990 119

Okkupasjonen 1940–1945 120

Sensitive opplysninger om helse 122

Seksualitet og familieforhold 122

Nok innmark til ei ku 124

Etisk ansvar og skjønn 127

Avslutning 128

Litteratur 129

De «åndssvakes» historie 130

Halvor Fjermeros

Et fattiglems institusjonsvandring i moderne tid 130

Byttinger, manndrap og levende folketro 132

Kristofer med kvisten – på legd i moderne tid 134

Åndssvake – «en fare for samfunnet» 137

Tokerud – verre enn tyske fangeleire? 140

Den tvetydige arven fra Rockefeller og Tage Kemp 142

Kirurgi og sosial kontroll 144

Kontrollert, kastrert, kassert 147

Verdighet mot vanstell på 1950- og 60-tallet 148

Tidene skifter – endret menneskesyn 149

Åndssvak blir psykisk utviklingshemmet 151

Avslutning: Om hundre år ... er kun poesien tilbake 154

Kilder og litteratur 155

Forfatterpresentasjon 157

Innledning

Den vanskelige historien har vi kalt denne boka. Tittelen sikter til utfordringene vi møter når vi skal forholde oss til vonde og kontroversielle hendelser i fortiden. I utgangspunktet ligger erkjennelsen av at all historieskriving bygger på fortolkninger av virkeligheten, og at perspektivene uvegerlig blir påvirket av interesser og tenkemåter i vår egen tid. De store fortellingene om nasjonens eller lokalsamfunnets historie er blitt til på bakgrunn av valg – mer eller mindre bevisste avveininger av hva som skal løftes fram, og hva som skal synke ned i glemsel. Slik formes vår kollektive erindring.

Både som enkeltmennesker og som medlemmer av ulike fellesskap bærer vi på en fortid som har formet oss og gitt oss materiale til å bygge vår grunnleggende identitet. Vår oppfatning av hvem vi er og hvilken plass vi har i verden, er knyttet til mer eller mindre stiliserte bilder av historiske hendelser og erfaringer. Når vi feirer jubileer og markerer minnet om særlige hendelser, er vi med på å skape, omskape eller opprettholde vårt sett av forestillinger om fortiden.

Den vanskelige historien omfatter motsetninger og utviklingsforløp på flere plan. Det kan dreie seg om svære konflikter knyttet til krig og okkupasjon, om makt og avmakt i forholdet mellom samfunnsklasser eller om hvordan lokalsamfunnet har forholdt seg til ulike minoriteter og utgrupper. Om konfliktene har utspilt seg på en internasjonal eller en lokal arena, dreier det seg om komplekse historiske sammenhenger, og den som søker å forstå og formidle et helhetlig bilde, står overfor krevende utfordringer.

Vi har sett hvordan historieformidling bevisst kan fordreies for å tjene bestemte formål – nazistenes jødisk-marxistiske konspirasjonsteori fra mellomkrigstiden er bare ett av en rekke grelle eksempler på dette. Men selv med de edleste intensjoner om å yte alle impliserte rettfærdig behand-

ling, vil historikerens forståelse og formidling være preget av mer eller mindre bevisste oppfatninger om hva som er rett og galt, hva som er viktig og uviktig. Rammeverket for våre allmenne forestillinger er formet av de hegemoniske historiefortellinger vi er vokst opp med. Vi oppfatter dem gjerne som ubestridelige – inntil vi blir konfrontert med de grunnleggende spørsmålene: Hvem vinner fram med sine fortolkninger, og hvordan blir premissene lagt for hva vi skal minnes, og hva vi skal glemme?

Mot denne bakgrunnen kan rettferdig historieformidling framstå som en umulig oppgave. Vi må se oss om etter andre innfallsvinkler. Samfunnsfilosofen Zygmunt Baumann peker på mulighetene som ligger i «den fortolkende fornuften». Hans budskap er at vi i utgangspunktet må respektere «de brokete historiske og kulturelle realiteter» for det de er. Håpet om gjensidig forståelse ser Baumann i mulighetene for «kommunikasjon mellom flere motstridende fortellinger og kulturer». Disse må få rom til å leve side om side – ikke slik at de bare tolererer hverandre, men slik at de faktisk befrukter hverandre.¹ Dette er en tankegang som har inspirert forfatterne av denne boka.

I det innledende kapittelet setter *Bernard Eric Jensen* bokas tema inn i en bredere samfunnsmessig sammenheng. Han minner om hvordan alt arbeid med historieformidling gjennom stoffutvalg og vinklinger inngår i en «erindringens og glemselens politikk». Slike selektive prosesser ligger til grunn for allmenne oppfatninger av fortiden og bidrar til å forme vår kollektive identitet. Mer komplekse faglige og identitetspolitiske utfordringer er knyttet til situasjoner der traumatiske erfaringer blir fortiet og oversett. Gjennom en rekke eksempler fra nyere europeisk historie belyser forfatteren skiftende erindringspolitiske strategier og drøfter faglige tilnæringsmåter til en smertefull fortid.

Videre er boka inndelt i tre deler. Del I omfatter to kapitler om kollektive holdninger til krigstraumer. *Jorunn Sem Fure* skriver om tysk erindringskultur knyttet til nederlaget og kapitulasjonen i 1944 og -45. Hun minner om spenningene mellom enkeltmenneskers personlige erindringer og det kollektive bildet som etter hvert tar form. Hun nytter et sett modeller for fortolkning av erindringskultur og viser hvordan kollektive minner i etter-

1 Zygmunt Baumann i intervju med Eivind Røssaak (Røssaak 1998: *Det postmoderne og de intellektuelle. Essays og samtaler*. Oslo: Spartakus).

krigstidens Tyskland ble politisert for å tjene særlige interesser. Videre drøfter hun årsakene til at menns og kvinners erfaringer er så ulikt vektet i det kollektive minnematerialet, og reflekterer rundt de stiliserte bildene av krigstidens kjønnsregime som speiles i de allmenne overleveringene.

Kjetil Grødum har studert prosesser rundt oppgjøret etter Røde Khmer-regimets fall i Kambodsja. Etter en periode med borgerkrig i landet ble Pol Pot og hans soldater først hilst som frigjørere da de i 1975 inntok hovedstaden Phnom Penh. Men det skulle snart bli klart at invasjonen var opptakt til fire år med et totalitært regime bygd på hensynsløs brutalitet. Da regimet endelig var nedkjempet, ble historiefortellingen om Røde Khmer først brukt i det politiske spillet om makt. Men noen så også behovet for en bred, nasjonal bearbeidelse av den vanskelige historien og fikk satt i verk tiltak for å samle dokumentasjon som kunne gi grunnlag for et rettsoppgjør. Også på internasjonalt plan er det stor interesse for det rettsoppgjøret som ennå pågår i Kambodsja. Er det mulig å sikre et rettferdig oppgjør med et regime som har stått ansvarlig for folkemord? Hvordan skal en legge til rette for demokratisk utvikling i et samfunn som er så sterkt traumatisert? Med utgangspunkt i begrepet overgangsrettferdighet (*transitional justice*) gjør Grødum rede for et spekter av mulige tilnæringsmåter og drøfter de utfordringer kambodsjanerne møter i sine bestrebelser på et rettferdig og konstruktivt oppgjør.

Del II omfatter to artikler som med ulike innfallsvinkler tar opp nordmenns forhold til okkupasjonshistorien. *Lene Elisabeth Walle* skriver på bakgrunn av erfaringer staben ved Telemark museum gjorde, etter at de i 1999 begynte planleggingen av en utstilling om Vidkun Quisling. Museets fagfolk mente tiden nå var inne for å gi en mer nyansert framstilling av mennesket og politikeren Quisling, enn det enkle svart-hvitt-bildet som er nedfelt gjennom overleveringer fra rettsoppgjøret og landssvikdommen. De var nok forberedt på å møte reaksjoner, men ble overrasket over omfanget og styrken i kritikken, som etter hvert ble en tung belastning underveis i arbeidet med prosjektet. Til gjengjeld var reaksjonene i hovedsak positive da utstillingen endelig var åpnet. Gode tilbakemeldinger – ikke minst fra ungdom og fra skolenes side – bar bud om at museet hadde lykket med sin målsetting: å stimulere til dypere forståelse for okkupasjonstiden og vekke til ettertanke over egne holdninger til utfordrende samfunnsspørsmål.

Roger Tronstad setter søkelys på det han kaller «Agders rasistiske fortid». Han gir innblikk i den rasehygieniske tenkningen som var utbredt i mellomkrigstiden og viser ved eksempler hvordan oppfatninger som bygde på en slik tankegang, kunne komme til uttrykk i lokal og regional offentlighet. Med utgangspunkt i ny forskning omkring deportasjonen av jøder under okkupasjonen drøfter han faglige og etiske problemstillinger knyttet til formidling av historie fra denne tiden. Tronstad gjør rede for hvordan lovverket som regulerer bruk av historisk kildemateriale setter grenser, men han viser også hvordan problemfeltet utfordrer både faglige holdninger og det allmenne samfunnsetiske skjønn.

Bokas tredje og siste del behandler lokal- og sosialhistorisk stoff. *Knut Sprauten* drøfter lokalhistorikerens utfordringer når det gjelder personvern. Også her vil det ofte dreie seg om gråsoner der by- og bygdebokforfattere må balansere faglige krav mot etisk skjønn. Det kan dreie seg om større eller mindre interessekonflikter innenfor et lokalsamfunn, om vanskelige familieforhold eller om enkeltpersoners problemer knyttet til for eksempel helse, seksualitet eller kriminalitet. Ikke minst vil okkupasjons-tidens historie by på krevende avveininger. I mange tilfeller vil en finne det mest forsvarlig å anonymisere aktørene, men dette lar seg vanskelig gjøre i framstillinger av det nære samfunnets historie.

Halvor Fjermeros har studert 1900-tallets utvikling av offentlig omsorg for psykisk utviklingshemmete. Dette er et felt som til nå har vært lite påaktet innenfor historieforskningen, så i dette kapittelet er oppmerksomheten i mindre grad rettet mot formidlingsaspektet. Etter et lite innblikk i eldre tiders ordninger – eller mangel på ordninger – for omsorg, viser forfatteren hvordan det helsefaglige synet i utveksling med allmenhetens holdninger har ført til endringer av omsorgsregimet i nyere tid. Han viser hvordan sosiallovgivningen på dette feltet i mellomkrigstiden var preget av rasehygienisk tenkning, og hvordan behovet for omsorg lenge ble overstyrt av samfunnets behov for kontroll av mennesker med avvikende atferd. Vi får også et interessant innblikk i hvordan offentlig debatt og mediepress førte til gjennombrudd for en mer human tenkning rundt omsorgsproblematikken på 1960-talet.

Ondt i historien

Mellem erindring og glemsel

Bernard Eric Jensen

Mit sigte er at sætte temaet for denne bog – den vanskelige historie – ind i en bredere sammenhæng. Det skal ske ved dels at indplacere temaet i en historiefaglig og historiepolitisk ramme, dels pege på de faglige udfordringer, der melder sig, så snart vi begynder at arbejde med en ømfindtlig historie.

Jeg var i midten af 1990erne med til at søsætte et større flerfagligt forskningsprojekt om historiefremstilling og historiebrug, og den første af projektets publikationer gav vi titlen *Erindringens og glemslens politik* (1996). Det blev gjort for at pointere, at vi mennesker ikke kan arbejde med historie uden – direkte eller indirekte – at blive involveret i historie- og identitetspolitik. Men det kan ske på flere måder.

Det sker helt elementært, så snart vi beslutter os for at arbejde med noget fortidigt. Det er ikke muligt at arbejde med fortiden som sådan, men kun med en bestemt fortid eller flere specifikke fortider. Der ligger altså valg og dermed en selektionsproces til grund for dette arbejde med noget fortidigt. Vi erklærer hermed, at en bestemt fortid er erindringsværdig, men samtidigt beslutter vi, at andre fortider gerne må forblive – som vi siger på dansk – i glemmebogen.

Erindring og glemsel kan imidlertid også komme ind i billedet på en anden måde. Vi kan også være i en situation, hvor den faglige og identitetspolitiske udfordring består i at hjælpe folk med at erindre, hvad de måske allerhelst gerne vil glemme. Eller omvendt, udfordringen kan bestå i at tilskynde folk til at glemme, hvad de gerne vil fastholde erindringen om. Her har vi at gøre med mere komplekse former for historie- og identitetspolitik.

Allermest vanskeligt bliver det, når vi skal håndtere et sæt traumatiserende erfaringer som dem, den norske befolkning blev udsat for d. 22. juli 2011. I den situation kan håndteringen af en vanskelig og ømfindtlig historie på det nærmeste gå i helt hårdknude. Men inden jeg kommer ind på de faglige og identitetspolitiske udfordringer, skal selve temaet tages op til nærmere overvejelse.

Vanskelig historie: hvad er det?

Der findes ikke inden for historiefaget et sæt etablerede termer til at beskrive det, der er valgt som tema for årets Agderseminar. Arrangørerne har derfor selv måttet «opfinde» en terminologi, og valget faldt på udtrykket «den vanskelige historie». Brugen af det adjektiv gør det klart, at det drejer sig om en historie, der er besværlig, ømtålelig eller ligefrem umedgørlig.

Hvilke andre udtryk anvendes af andre fagfolk? To canadiske antropologer, Paul Antze og Michael Lambek, udgav en bog med titlen *Tense Past. Cultural Essays in Trauma and Memory* i 1996. Brugen af det engelske adjektiv *tense* angiver, at det drejer sig om de fortider, hvortil der er knyttet indre spændinger eller konflikter. Endnu stærkere er brugen af termen *traume*, eftersom det begreb viser, at det også kan dreje sig om de fortider, der har aflejret sig som en særdeles negativ, men også tvangsmæssig erindring.

De to amerikanske historikere, Roy Rosenzweig og David Thelen, satte sig i 1990'erne for at udforske menigmands historieforståelse og historiebrug. Resultatet blev offentliggjort i *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life* (1998). Undersøgelsen viste, at de også måtte beskæftige sig indgående med, hvad de kalder den personlige og intime fortidsbrug (the intimate use of the past). En del af de fortider havde karakter af, hvad de kalder *wrenching memories* – altså erindringer af de fortider, der fordrejer, forvrider og forvansker folks livshistorier.

I min bog *Hvad er historie* (2010) gør jeg brug af et sæt begreber, der er designet sådan, at de skulle kunne håndtere temaet for dette års Agderseminar. Der tales her om en identitetsfølsom og dermed også en ømfindtlig historie. Når det drejer sig om menneskers identitetsnære historie, kan der være knyttet stærke positive følelser (fx fædreland, modersmål, fædrene arv osv.) såvel som særdeles negative følelser (fx d. 22. juli) hertil.

Det valgte tema vedrører altså de fortider, hvortil mennesker især knytter stærke negative følelser. Det drejer sig om de fortider, der i mennesker er koblet sammen med enten følelser af skam, skyld, vanære, ydmygelse, fornedrelse eller, hvor de føler sig såret, fornærmet, forurettet, ærekrænket. Her har vi at gøre med en vanskelig og ømfindtlig historie. Men det fremgår også, at der er behov for at få udmøntet et sæt differentierede faglige begreber, der kan tages i brug, når vi skal beskæftige os med en sådan historie.

Vanskelig historie som faglig udfordring

Interessen for den vanskelige og ømfindtlige historie har været betydelig gennem de seneste årtier. Det mest oplagte eksempel er den markante interesse for holocaust og andre folkemord – en temakreds, der hvert år får millioner af vesterlændinge til at opsøge de mange erindringssteder, mindesmærker og museer, der er knyttet hertil. De udgør alle forsøg på at håndtere *wrenching memories*, og en spændende og øjenåbnede undersøgelse heraf er at finde i Kyrre Kverndokks *Pilegrim, turist og elev. Norske skoleturer til døds- og konsentrasjonsleirer* (2007).

Interessen for holocaust og folkemord er i vestlige lande i de senere år blevet institutionaliseret ved at oprette særlige forsknings- og undervisningscentre. Når interessen herfor er så udbredt, kan det til dels forklares med, at det ikke kun udgør ihærdige forsøg på at udforske en menneskeskabt ondskab, det er samtidigt målrettede forsøg på at bearbejde dette erfaringskompleks og forhindre, at noget tilsvarende skulle ske igen. Der ligger således en pragmatisk historieinteresse bag – dvs. den forestilling, at historie skal kunne fungere som en livets læremester (*magistra vitæ*). Men det må samtidigt konstateres, at der ikke længere i historiefaget er tradition for eller kompetence til at tænke fortidsforskning og politisk dannelse sammen. Det var nemlig en af de kompetencer, der lige så stille blev afviklet i forbindelse med, at historieforskning blev videnskabeliggjort i løbet af 1800-tallet.

Det fremgår af *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life* (1998), at interessen for den vanskelige eller ømfindtlige historie er særdeles udbredt blandt almindelige mennesker. Nøglebegrebet hos

Rosenzweig og Thelen er en «fortidsbruger» (a user of the past): menigmand fremstilles her som en særdeles aktiv fortidsbruger, der løbende udnytter det fortidige som et erfaringsforråd (a reservoir of experience) – altså som noget, de kan bruge til at udvide deres eget erfaringsfelt med. Men gennem undersøgelsen fik Rosenzweig og Thelen samtidigt blik for begrænsningerne i den faglighed, som de selv havde fået oparbejdet som faghistorikere. De siger det på følgende måde:

We felt exhilarated [about what we heard people saying], but also a little worried. Nothing in our professional training had prepared us to interpret what we were hearing. [...] Some history professionals will feel ill-equipped to deal with the intimate uses that popular historymaking can easily unearth. After workshops at the People's Story Museum [in Edinburgh] repeatedly evoked painful memories from older participants, staff members decided they need a family therapist to teach them more about confronting wrenching memories. (Rosenzweig og Thelen 1998: 8 & 184)

Rosenzweig og Thelen måtte erkende, at deres traditionelle historiefaglighed kom til kort, når de skulle arbejde med den vanskelige og ømfindtlige historie. Hvordan skal det forklares? En del af forklaringen skal findes i det forhold, at der i historiefaget har været tradition for at modstille historie og erindring – dvs. den objektive og subjektive tilgang til noget fortidigt – og kun at beskæftige sig med førstnævnte. Men arbejdet med en vanskelig og ømfindtlig historie gør det påkrævet, at vi begynder at betragte historie(forskning) som en form for erindring blandt flere, og så snart faghistorikere begynder at beskæftige sig mere indgående med nutidig erindringsforskning, vil de opdage, at det som oftest er de erindringer, hvortil der er knyttet stærke følelser, der danner de mere varige erindringsspor.

Gennem de seneste årtier har der – som sagt – været betydelig offentlig interesse for den vanskelige og ømfindtlige historie. Men når det drejer sig om fortider, hvortil der er knyttet stærke positive og negative følelser, har det ofte lagt op til, at det er blevet håndteret ved at gøre brug af en udpræget sort-hvid tilgang. En af udfordringerne består nemlig i at lægge en sådan tilgang bag os. I stedet for at tage afsæt i en modstilling af «os» (de

gode) og «de andre» (de onde) er folk begyndt at interessere sig for alt det komplekse, spegede og flertydige, der også kan indgå i en identitetsfølsom historie.

Der findes flere forsøg på at gøre op med en sådan sort-hvid tænkning inden for historieforskningen, et eksempel er det sæt personkarakteristikker, som findes i *Sådan valgte de: syv dobbeltportrætter fra besættelsens tid* (2008), der belyser de intrikate politisk-moralske dilemmaer, som folk under besættelsen skulle håndtere, og som førte til, at de portrætterede efter besættelsen fik status af enten helt eller skurk.

Samme tendens ses i øvrigt, når vi retter blikket mod, hvordan de vanskelige historier håndteres ved hjælp af filmmediet. Film om den 2. verdenskrig er oplagte eksempler. At lave en film som Oliver Hirschbiegels *Der Untergang* (2004) havde på det nærmeste været en umulighed for blot få årtier tilbage, og filmen gav da også anledning til en hel del debat og strid. Adolf Hitler har været og er fortsat en udpræget hadefigur i vestlig kultur – en, som de allerfleste – og med god grund – gerne vil distancerer sig følelsesmæssigt fra, og det har derfor været en betydelig udfordring at ville give en mere kompleks og flertydig personschildring af ham. Altså en, der fremstiller Hitler det ene øjeblik som en, der behandler sine nærmeste og sin hund respektfuldt og med omsorg, for i det næste at fremstå som en infantil galning, der koger over i raseri, så snart noget går ham imod.

Et andet eksempel kan være den danske besættelsestidsfilm *Flammen & Citronen* (2008) – en film, der portrætterer to af modstandsbevægelsens heltes liv og virke, men gør det på en sådan måde, at vi som tilskuere får indblik i de meget betydelige personlige, familiære og moralske omkostninger, der var knyttet til det at tage del i modstandskampen. Det er dog langt fra alle nyere film om den 2. verdenskrig, der har lagt den sort-hvide tilgang bag sig. Et eksempel på, hvordan tilgangen forsat fastholdes, er den norske besættelsestidsfilm *Max Manus* (2008), der ikke for alvor fremstår som en vanskelig eller ømfindtlig historie. I den udstrækning at vi ønsker at holde os fri af en sort-hvide tilgang, kan det gøres ved at skrive os bag øret den formaning, hvormed faghistorikeren Thomas Nipperdey afrundede sidste bind af sin *Deutsche Geschichte 1866–1918* (1993), der behandler det tyske kejserriges opkomst og sammenbrud:

Mennesker kan ikke opdeles i de gode og de onde, kejserriget var ikke godt eller ondt eller kan adskilles i det gode og det onde. Historiens grundfarve er ikke sort og hvid, dens grundmønster er ikke som kontrasterne på et skakbræt; historiens grundfarve er grå, i uendelige schatteringer. (Nipperdey 1993: 905 (min oversættelse))

En anden historieforståelse

Der findes flere måder at forstå historie på, men de er ikke alle lige relevante, når det drejer sig om at håndtere en vanskelig og ømfindtlig historie. Faghistorikeren og historiedidaktikeren May-Brith Ohman Nielsen har i *Historiebevissthet og erindringsspor* (2004) argumenteret for, at det er velbegrunderet at skelne mellem historie som videnskab på den ene side og historie som gåde på den anden, og hun har fremstillet forskellen på følgende skematiske måde:

Historie som videnskabsfag

Faglige metoder (kildekritik)
Færdigheder og begreber
Analyse og teori
Årsag < > virkning
Stabilitet og forandring

Historie som noget gådefuldt

Det gådefulde og uforståelige
Eksistentielle spørgsmål
Fællesskab, myter, identitet
Tryghed, trøst, genkendelse
Æstetik, fantasi, leg.

Gør vi her brug af Ohman Nielsens modstilling, kan vi konkludere, at den vanskelige og ømfindtlige historie mestendels befinder sig på skemaets højre side – altså historie som noget gådefuldt, men med fremhævelsen af især de negative følelser. Når vi skal arbejde med den slags historie, fordrer det et klart brud med det historiebegreb, der i flere menneskealdre har været normsat inden for historiefaget. Det traditionelle historiefaglige historiebegreb er et, der sætter lighedstegn mellem termerne «historie(n)» og «fortid(en)». Så meget er denne historieforståelse taget for givet, at Knut Kjeldstadli end ikke finder anledning til at reflektere over dette lighedstegn i sin bog *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget* (1992). Det er en forståelse af historie, hvor historikeren – så at sige – står udenfor sin genstand (=fortiden) og betragter den oppefra

og udefra. Det er således et historiebegreb, der forudsætter en klar adskillelse af det fortidige og det nutidige.

Når vi skal arbejde med den vanskelige og ømfindtlige historie, drejer det sig derimod om de fortider, der fortsat er nærværende og virksomme i den nutid, hvori vi lever og virker. Det er værd at bemærke, at almindelige amerikanere forstår historie på en sådan måde, og det var af den grund, at Rosenzweig og Thelen netop gav deres bog titlen *The Presence of the Past*. Vi har nu at gøre med en socialkonstruktivistisk historieforståelse. Den amerikanske filosof David Carr har i *Time, Narrative and History* (1986) sat indsigten i det sagforhold på følgende korte formel: «We are in history as we are in the world: it serves as the horizon and background for our everyday experiences» (Carr 1986: 4).

Det er også den socialkonstruktivistiske historieforståelse, der ligger til grund for begrebet *Vergangenheitsbewältigung*, der blev udmøntet i Tyskland efter 2. verdenskrig for at kunne håndtere det sagforhold, at noget fortidigt kan være nærværende i og dermed være med til at forme en nutid. Det er af den grund, at der kan være et udtalt behov for at få bearbejdet og overvundet de fortider, der fortsat præger folks tænke- og væremåder – altså den internaliserede kulturarv. Vi har da at gøre med, at nogen skal hjælpes til at bearbejde den indre emotiv-kognitive modstand (fx i form af en fortrængning), der gør sig gældende i deres liv.

Men her melder et spørgsmål sig – især blandt historikere af fag. Hvordan kan noget fortidigt være nærværende og virksomt i en levet nutid? At noget fortidigt kan udgøre et virksomt og formativt kraftfelt i en nutid, er den antagelse, der ligger til grund for en historiedidaktisk historieforståelse – altså det, der ligger til grund for begrebet «historiebevidsthed».

Historiebevidsthed tager afsæt i det forhold, at fortiden er til stede i nutiden som erindring og fortidsfortolkning, og at fremtiden er til stede som et sæt forventninger. Begrebet retter altså opmærksomheden mod det menneskelige eksistensvilkår, at i en levet nutid indgår der altid såvel en erindret fortid som en forventet fremtid. (Jensen 1996: 5)

En historiebevidsthedstilgang går meget på tværs af, hvordan faghistorikere plejer at forstå historie. Ingen tvivl om det. Men det er intet mærk-

værdigt eller mystisk ved en sådan tankegang. Tværtimod er den helt igennem *down to earth* – som man siger på engelsk. Et aktuelt eksempel er det fine og passende slogan, som statsminister Jens Stoltenbergs gjorde brug af d. 25. juli 2011: «Våre fedre og mødre lovet hverandre 'Aldri mer 9. april'. Vi sier 'Aldri mer 22. juli'!» Her gør Stoltenberg brug af en specifik erindrende fortidsfortolkning i en tilspidset aktuel sammenhæng. Han lader sig inspirere af det fortidige eksempel til at udmønte en forpligtende forventning om, hvordan den norske befolkning vil agere i tiden, der kommer. Når det drejer sig om historiebevidsthedstilgangen, bliver historie netop forstået som de fortider, der formår at danne erindringsspor – dvs. de fortider, der fortsat bliver brugt.

Det er værd at nævne, at en historiedidaktisk historieforståelse ligger i direkte forlængelse af det klassisk vestlige historiebegreb – dvs. *magistra vitæ*-tilgangen, og den har ofte været gjort til genstand for billedlige fremstillinger. Et eksempel er den af *Historia*, som Cesare Ripa udformede til sin *Iconologia* (1603), hvor han viser, hvordan det fortidige, nutidige og fremtidige kan spille sammen i et menneske- og samfundsliv. Her fremstilles historie som en Clio-figur (dvs. en af muserne) med en lang løst-hængende kjortel. Hendes højre fod hviler på en sten – et tegn på, at hun stræber efter at have fast grund under fødderne (dvs. hun søger sandheden). Hun er udstyret med et flot sæt vinger, hvorved hun kommer til at fremstå som en engel, der kan svæve over vandene (dvs. over det historiske forløb). Hun kigger bagud, idet hun skriver med sin pen i en bog (dvs. hun noterer alt det erindringsværdige ned), og hendes bog er placeret på ryggen af en gammel mand, der holder en le i højre hånd. Manden er Saturn, den romerske gud for landbrug, der er et emblem for tiden – dvs. den, der gør ende på tiden og dermed viser hen til døden. Clios opgave er altså at bevare det erindringsværdige og forhindre, at det vil forsvinde sammen med døden. Hun skal således bringe alt det erindringsværdige med ind i fremtiden, hvor det kan være til nytte for de kommende generationer.

Historie og identitetspolitik

Menneskers historiebevidsthed udgør et integreret moment i deres identitetsdannelse. Det er derfor, at megen historie er en særdeles identitetsfølsom affære; vi kan følgelig ikke beskæftige os med den historie uden samtidigt at berøre eller – måske endog befamle – andre menneskers identiteter. Set i et socialkonstruktivistisk perspektiv har det levede liv for en væsentlig del karakter af et sæt levede og sammenvævede historier; de er levede og udlevede narrative identiteter. Når det til tider er sådan, at så stærke følelser som skam, skyld og vanære kan være knyttet til erindringen om bestemte fortider, er det ikke vanskeligt at forstå, at vi har at gøre med en meget identitetsnær og dermed også en særdeles identitetsfølsom historie.

Menneskers identitetsnære historie fungerer på to sammenvævede planer. Den gør sig dels gældende på et individuelt niveau – dvs. når det drejer sig om at erfare, opleve, tænke og handle som et jeg (personlig identitet). Den gør sig ligeledes gældende på et gruppeniveau – dvs. når det drejer sig om at erfare, opleve, tænke og handle som en del af et vi (intersubjektiv eller kollektiv identitet). Menneskers fællesskaber har i øvrigt karakter af at være forestillede fællesskaber (på engelsk: *imagined community*), og de fællesskabsforestillinger (med tilhørende følelser) udgør ikke alene det kit, der holder fællesskabet sammen, men er også det brændstof, der holder liv i og giver energi til fællesskabet. Hvordan et sådant forestillet fællesskab fungerer, kan illustreres ved hjælp af *Historiens Sang* – et digt, som den danske forfatter Jeppe Aakjær skrev i 1917. Jeg nøjes her med at citere de to første vers:

Som dybest Brønd gir altid klare Vand,
og lifligst Drik fra dunkle Væld udrinder,
saa styrkes Slægtens Marv hos Barn og Mand
ved Folkets Arv af dybe, stærke Minder.
Din egen Dag er kort, men Slægtens lang;
læg Øret ydmygt til dens Rod forneden:
Aartusind toner op i Graad og Sang,
mens Toppen suser imod Evigheden!

Vi søger Slægtens Spor i stort og smaat
 i Flinteøxen efter Hårvens Tænder,
 i Mosefundets Smykke, plumpt og raat,
 i Kirkens Kvadre, lagt af brede Hænder.
 Hvert skimlet Skrift, hvert skjoldet Alterbog
 har gjemt et Gran af Slægtens Ve og Vaade;
 nu skal de røbe mig, hvad Vej jeg drog,
 og løfte mig en Flig af Livets Gaade.

(Aakjær 1931 bd. 2:280)

Jeppe Aakjær forstod til fulde den kunst at få aktiveret et forestillet fællesskab – et, der de facto omfattede alle de danskere, der havde levet siden oldtiden, og senere i digtet blev de kommende generationer af danskere føjet til. Og han var helt på det rene med, hvordan han skulle få folk til at identificere sig med dette fællesskab. Det skete ved at indarbejde to subjektpositioner i sit digt. I det optræder der såvel et «vi-danskere» (slægten) og et «jeg – en dansker», og når folk læser eller synger denne sang, bliver de samtidigt indlemmet i dette forestillede folkefællesskab ved at identificere sig hermed. Og det er, fordi menneskers identitetsnære historie vedrører dem som både enkeltperson og gruppelem, at de kan føle sig såret, krænket og nedværdiget også på gruppens vegne.

Det er dette sagforhold, der bedst forklarer, at det at arbejde med den vanskelige historie – sjældent eller aldrig – er en neutral aktivitet i identitetspolitisk henseende. Når mange mennesker har identitetspolitiske og erindringspolitiske aktier investeret i foreliggende fortidsfortolkninger, må det vedgås, at historieforskning og historieformidling som regel også går hen og bliver en identitetsbearbejdende aktivitet. Men det må her konstateres, at det er en problemstilling, der kun sjældent bliver taget op til drøftelse inden for det professionaliserede historiefag. Når der fortsat mangler en debat herom, er det formentlig en kontant følge af, at faghistorikere er vant til alene at rette deres opmærksomhed mod historiebevidsthedens kognitive dimensioner (historisk kundskab) og derfor ikke har blik eller sans for dens mere emotive sider – alt det, der har at gøre med følelser (fx tryghed, frygt, skam), identitet og fællesskab. Når vi skal arbejde med den vanskelige og ømfindtlige historie, er det derfor ikke til-

strækkeligt, hvis vi alene sigter mod at være kundskabsmeddelende. Viden er vigtig, ingen tvivl om det, men den er ofte langt fra tilstrækkelig. Der skal ofte mere til.

Vi skal fx kunne håndtere en situation, hvor folk har et udtalt behov for at skubbe noget til side og dermed fortrænge de fortider, der anfægter deres selvforståelse og tryghed. Her består den faglige og identitetspolitiske udfordring i at hjælpe folk til at erindre, hvad de allerhelst gerne ville glemme. Et lærerigt eksempel på den problematik er undersøgelsen «*Opa war kein Nazi*». *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (2002), som Harald Welzer og hans forskerteam har lavet. Det drejer sig om en undersøgelse af, hvordan tre generationer af tyskere – bedsteforældre («vidner fra dengang» – dvs. dem, der selv oplevede og deltog i 2. verdenskrig), deres børn og børnebørn – forholder sig til Tysklands nazistiske fortid og til holocaust.

Det afgørende i nærværende sammenhæng er, at disse forskere fandt det påkrævet at arbejde med en klar skelnen mellem folks kognitive og emotive erindringsarbejde. Undersøgelsen viste, at der er en meget markant forskel mellem folks «leksika» (dvs. deres faktuelle viden om Tyskland under 2. verdenskrig) og deres «fotoalbums» (dvs. alle deres mere følelsesladede forestillinger herom). Børnebørnene var fx velinformeret om nazisternes mange forbrydelser (deres leksika), men den viden blev slet ikke knyttet sammen med deres egne familieerindringer (deres fotoalbums). Det er således her, at forklaringen på titlen – «*Opa war kein Nazi*» – er at finde. Ja, den underliggende og styrende antagelse var, at «tyskere» og «nazister» nærmest var to helt forskellige folkefærd.

Hvis der skal gøres noget ved et sådant forhold, må vi erkende, at der vil være behov for en decideret identitetsbearbejdning – former for historieformidling, der også forholder sig til historiebevidsthedens emotive dimensioner. Det er ikke overraskende, at faghistorikere som oftest holder sig på behørig afstand heraf, fordi det er en særdeles vanskelig udfordring at skulle håndtere. Det fordrer fx, at vi må overveje og drøfte, hvilke former for identitetsbearbejdende historie kan betragtes som værende legitime inden for rammerne af et demokrati. Det fordrer, at vi ser os i stand til i det mindste at kunne skelne mellem en autoritær (dvs. decideret indoktrinering) og en demokratisk (dvs. åben og respektfuld) historiepolitik. Det vil

endvidere fordre, at vi i vores historiebrug indtager en dobbeltrolle – dvs. at vi på samme tid agerer som fagperson og som demokratisk medborger. I et demokrati er det intet betænkeligt ved at ville påvirke andres opfattelser og holdninger. Det gør vi hele tiden, og det er et integreret led i den demokratiske meningsudveksling. Men det må samtidigt ske på en demokratisk legitim måde – en, hvor vi udviser respekt for vore medborgeres ret til selv at træffe deres egne værdi- og identitetsvalg.

At bearbejde en internaliseret kulturarv

Når det drejer sig om holocaust eller lignende historier, kan udfordringen bestå i at hjælpe folk med at bearbejde de fortider, som de allerhelst gerne vil glemme. Men når det drejer sig om at arbejde med den vanskelige og ømfindtlige historie, findes også den omvendte udfordring, nemlig at hjælpe folk med at glemme og dermed afvikle en del af den kulturarv, som de har tilegnet sig og gerne ville holde fast i.

Vi mennesker er ikke kun en flok aktive fortidsbrugere (*users of pasts*), vi er også – hvad faghistorikere ofte er tilbøjelige til at glemme – en gruppe effektive fortidsbærere (*carriers of pasts*). Sidstnævnte sagforhold har de fænomenologiske filosoffer Shaun Gallagher og Dan Zahavi beskrevet på følgende rammende måde: «I carry my history around with me» (Gallagher og Zahavi 2008:86). Det udgør en følge af, at vi mennesker ikke kun lever og virker i en/flere kultur(er), men at vi også selv til dels er kultur – en kulturel frembringelse. En væsentlig del af vore identiteter består nemlig af internaliseret kultur, og følgelig bærer vi i hverdagen rundt betydelige dele af den foreliggende kultur. Den indgår som et integreret moment i vore identiteter, og derfor tales der inden for kulturpsykologi om menneskers kulturelle og narrative selv. Det er i øvrigt samme sagforhold, der ligger til grund for det tyske begreb *Vergangenheitsbewältigung* – altså at der kan være behov for at få bearbejdet de problematiske eller ligefrem traumatiske sider af en overleveret kulturarv. Jeg vil runde af med at give et eksempel på den problemstilling.

Det drejer sig om, hvad jeg betragter som et af de mest interessante og øjenåbnende undersøgelsesresultater vedrørende forvaltning af kulturarv i en dansk sammenhæng og et, som jeg har behandlet mere indgående i

min bog *Kulturarv – et identitetspolitisk konfliktfelt* (2008). Det danske Undervisningsministerium fik forskere til at udarbejde *Det nationale kompetenceregnskab* (2005). Det hører selvfølgelig sammen med den form for *human capital*-tænkning, der spiller en så fremtrædende rolle i megen nutidig uddannelsespolitik. Jeg vil her blot fæstne opmærksomheden ved to af undersøgelsesresultaterne i dette kompetenceregnskab; det første vedrører danskernes kommunikative kompetencer, det andet deres interkulturelle kompetencer.

Når det gælder danskeres kommunikative kompetencer, ligger 87 % på eller over middel, og hver anden dansker har et højt kompetenceniveau. Når det derimod drejer sig om danskeres interkulturelle kompetencer, er situationen ikke kun meget anderledes, den er nærmest stik modsat. Hvad de interkulturelle kompetencer angår, har 2 ud af 3 et lavt kompetenceniveau, 19 ud af 20 ligger på eller under middel, og kun 1 ud af 20 danskere har her et højt kompetenceniveau. Hvordan lader disse to meget forskelligartede undersøgelsesresultater sig bedst forklare? Det følgende er mit kortfattede bud på en forklaring.

Det danske rige var i mange århundreder – som alle i Norge er bekendt med – en udpræget konglomeratstat, altså en flersproglig og flerkulturel statsdannelse, og København var dengang i udpræget grad en flersproglig hovedstad. Men i løbet af 1800-tallet blev det en særdeles homogen statsdannelse som følge af først «tabet» af Norge i 1814 og dernæst «tabet» af hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg i 1864. Herefter blev forestillingen om den homogene nationalstat det fremherskende ideal blandt danskere, og det er den forestilling, der har været den centrale og styrende, når det drejede sig om at få defineret og videregivet dansk kulturarv. Gennem bl.a. uddannelsessystemet har danskere gennem generationer været vant til at tænke og handle med afsæt i den forestilling, at de er en del af et homogent folkefællesskab i etnisk, kulturel og religiøs henseende.

I lyset heraf er det ikke videre overraskende, at den danske befolkning har et forholdsvis højt kompetenceniveau, når det gælder om at kommunikere med kulturelt ligesindede, men viser sig at være særdeles inkapable, når det drejer sig om en flerkulturel kommunikation. Således som jeg ser det, er det i høj grad definitionen og forvaltningen af dansk kulturarv, der bedst kan forklare, at så mange danskere for tiden har det så vanskeligt

ved at finde sig til rette med sagforhold, at Danmark ved indgangen til 2000-tallet er gået hen og blevet en kompleks flerkulturel virkelighed. På baggrund af den fremherskende form for kulturarvsforvaltning har dette været oplevet som intet mindre end et enormt kulturchok.

Vi har at gøre med en anden form for vanskelig og ømfindtlig historie end de eksempler, der tidligere er taget op. Gennem uddannelsessystemet er mange danskere – mere eller mindre – blevet buret inde i et mentalt monokulturelt fængsel. De mangler – viser kompetenceregnskabet – de mest basale kulturelle kompetencer til at kunne begå sig i en flerkulturel og flerkonfessionel virkelighed. Skal der ændres afgørende ved det sagforhold, vil der være behov for intet mindre end en ihærdig og målrettet *Vergangenheitsbewältigung* – altså en kritisk bearbejdning af den kulturarv, som de fleste danskere har fået internaliseret især gennem deres deltagelse i undervisningssystemet. Her består den vanskelige historie i at få danskere til at glemme en væsentlig del af deres kulturarv – en del, som mange føler sig inderligt knyttet til.

Litteratur

- Antze, Paul og Michael Lambek (red.) 1996. *Tense Past*. New York.
- Carr, David 1986. *Time, Narrative, and History*. Bloomington.
- Gallagher, Shaun og Dan Zahavi 2008. *The Phenomenological Mind*. London.
- Haas, Claus m.fl. 2011. *Ret til dansk. Uddannelse, sprog og kulturarv*. Aarhus.
- Jensen, Bernard Eric 1996. «Historiebevidsthed og historie – hvad er det?», i Henning Brinckmann (red.): *Historieskabt såvel som historieskabende. 7 historiedidaktiske essays*. Gesten. S. 5–18.
- Jensen, Bernard Eric m.fl. (red.) 1996. *Erindringens og glemslens politik*. København.
- Jensen, Bernard Eric 2000. «Historie som erindring. På sporet af menigmands historiebrug», i Bernard Eric Jensen (red.): *At bruge historie*. København. S. 196–226.
- Jensen, Bernard Eric 2003. *Historie – livsverden og fag*. København.
- Jensen, Bernard Eric 2004a. «Faghistorikeres historiebegreb. Baggrund, kendetegn, virkninger», [Dansk] *Historisk Tidsskrift*, bd. 104. S. 179–207.
- Jensen, Bernard Eric 2004b. «At føre identitetspolitik i et demokrati: en problemudredning», i Ove Korsgaard (red.): *Medborgerskab, identitet og demokratisk dannelse*. København. S. 65–86.
- Jensen, Bernard Eric 2008a. *Kulturarv*. København.
- Jensen, Bernard Eric 2008b. «Danmarkshistorier som identitetspolitik». *Historie*. S. 150–156.

- Jensen, Bernard Eric 2010. *Hvad er historie*. København.
- Jensen, Bernard Eric 2011a. «At handle i tid og rum. Et socialkonstruktivistisk historiebegreb», [Dansk] *Historisk Tidsskrift*, bd. 111. S. 197–223.
- Jensen, Bernard Eric 2011b. «Re-imagining a People: Towards a Theory of Peoplehood as Social Imaginary», i Michael Böss (red.): *Narrating Peoplehood amongst Diversity*. Aarhus. S. 25–39.
- Jensen, Bernard Eric 2012. «Historiebevidsthed – en nøgle til at forstå og forklare historisk-sociale processer», i *Historiemedvetande – historiebruk* (Historiedidaktik i Norden bd.9), Malmö. S. 14–34.
- Kirchhoff, Hans (red.) 2008. *Sådan valgte de*. København.
- Kjeldstadli, Knut 1992. *Fortida er ikke hva den en gang var*. Oslo.
- Kverndokk, Kyrre 2007. *Pilegrim, turist og elev*. Lindköping.
- Nielsen, May-Brith Ohman 2004. «Historiebevissthet og erindringsspor», i Sirkka Ahonen m.fl. (red.): *Hvor går historiedidaktikken?* (Historiedidaktik i Norden bd. 8). Trondheim. S. 211–228.
- Nipperdey, Thomas 1993. *Deutsche Geschichte 1866–1918*. Bd.2. München.
- Rosenzweig, Roy og David Thelen 1998. *The Presence of the Past*. New York.
- Warring, Anette 2000. «Historieformidling – i et demokratisk perspektiv», i Bernard Eric Jensen (red.): *At bruge historie*. København. S. 178–194.
- Warring, Anette 2003. «Erindringsfællesskab og erindringspolitik som magtvilkår og magtmiddel», i Christiansen, Peter Munk og Lise Togeby (red.): *På sporet af magten*. Aarhus. S. 33–45.
- Welzer, Harald m.fl. 2002. «Opa war kein Nazi». Frankfurt/M.
- Aakjær, Jeppe 1931. *Samlede Digte*. København.

DEL I

Kvinnelige erfaringer og mannlige erindringer

Betraktninger om tysk erindringskultur knyttet til det militære sammenbruddet i øst og kapitulasjonen 1944-1945

Jorunn Sem Fure

Hvem har eierskap til nasjonalt betydningsfulle historiske erfaringer, og hva skal regnes som hendelser av historisk betydning for nasjonen?

I denne artikkelen er det nettopp diskrepansen mellom opplevd og fortolket historisk erfaring som skal undersøkes, først med henblikk på de forhandlinger og posisjoneringer som foregår innenfor erindringsfellesskapet og deretter med et blikk på kjønnsdimensjonen i representasjonen av fortidens hendelser. En hovedtese er at kvinners erfaringer på enkelte områder blir marginalisert og redusert, mens de på andre områder blir universalisert, generalisert og «avkjønnet».

Artikkelen tar utgangspunkt i sammenbruddet av den tyske militærfronten i øst og den påfølgende flukten og fordrivelsen av anslagsvis 12 millioner tyske sivile fra områder som fra 1944 og utover kom under kontroll av sovjetisk militærmakt (Sem Fure 2009). De kan deles i to hovedkategorier: Ca. 3-4 millioner var tyske statsborgere som befant seg innenfor de østlige provinsene av det tyske statsterritoriet fra før 1938, altså Posen, Schlesien, Øst-Prøyssen med Königsberg. De øvrige kom fra områder over hele Øst- og Sentral-Europa der tyske bosetninger hadde utgjort etniske minoriteter før krigen, og hvor de hadde tsjekkisk, polsk, ungarsk, rumensk eller ulike baltiske statsborgerskap. Først etter Hitlers ekspansjoner fra 1938 var mange av disse innbyggerne blitt

oppgradert til *Volksdeutsche* og innlemmet i Det tyske riket. Flukten og den påfølgende fordrivelsen fra etnisk tyske områder var ledsaget av omfattende massakrer og overgrep fra fremrykkende militære og paramilitære styrker. Den første massakren som ble dokumentert og rapportert gjennom tyske medier, fant sted 21. oktober 1944 i Nemmersdorf i Øst-Prøyssen. Det var en landsby som tyske tropper gjenerobret for en kort periode etter at Den røde armé hadde vært der og begått omfattende overgrep og massakrer på landsbyens beboere. Særlig var det kvinner og barn det hadde gått ut over, og det ble offentliggjort fotografier av barnelik med skjendet underliv og kvinnelik spikret i korsform på låvedører.² Nemmersdorf ble siden selve symbolet på den brutaliteten som ble assosiert med Den røde armés erobringer av de østlige tyske provinsene.

Fra kommunikativ til kulturell erindring

Dramatiske hendelser i fortiden inngår i berørte menneskers erfaringsgrunnlag. Over tid blir hendelsene nedfelt som kollektiv erindring innenfor et fellesskap av dem som engang delte disse opplevelsene og erfaringene. Over tid blir de også konstituerende for et utvidet fellesskap med neste generasjon, som får dem gjenfortalt og overlevert. Slik videreformidles fortidens hendelser i form av kollektive minner som inngår i en kontinuerlig identitetsdanningsprosess. I mange slike kulturelle og erindringspolitiske sammenhenger er det gjerne bestemte grupper eller personer som fremstår som erindringsforvaltere og tolkere av fortiden på vegne av det større fellesskapet. I løpet av transformasjonen av historisk erfaring til erindring, vil deler av erfaringsgrunnlaget ofte bli omtolket, nøytralisert, forsterket eller marginalisert, slik at det oppstår en avstand mellom opprinnelige erfaringer og den gjenfortalte virkeligheten (Rosenthal 1995). Historiske hendelser blir alltid opplevd av enkeltmennesker, enten de befinner seg i begivenhetenes sentrum eller randsone,

---

2 Det hefter i ettertid noe tvil om autentisiteten til disse fotografiske dokumentene, siden den tyske hæren kunne mistenkes for å drive såkalt *Greuel*-propaganda, redselspropaganda, for å oppildne tyskere i østområdene til å slåss videre og forhindre frivillig overgivelse av byer og landsbyer til russerne. Det er imidlertid liten tvil om at omfattende massakrer på tyske sivile fant sted, både i Nemmersdorf og mange andre steder.

som handlende aktører med innflytelse over begivenhetenes gang eller i en mer passiv posisjon som ofre, vitner eller tilskuere. Det finnes ikke noe klart skille mellom disse posisjonene. Ofre eller tilskuere kan gå over i aktivt handlingsmodus og bli reagerende, og vice versa.

De som har vært til stede og kan berette om det de var med på, kan uansett aktiv eller passiv rolle regnes som tidsvitner. Så lenge tidsvitnene lever og kommuniserer med hverandre og med sine etterkommere, har vi med en kommunikativ kollektiv erindring å gjøre (Welzer 2002). Siden blir hendelsen fastholdt i tekstbunden dokumentasjon i arkiver, historiebøker eller visuelle og/eller auditive lagringsmedier (Assmann 1999). Fortiden går siden over i en fase der den blir gjenfortalt, analysert, tolket og representert av andre enn dem som var der da det skjedde, tidsvitnene. Historien blir en sak ikke bare for historikere og arkivarer, men også for journalister, og den blir råstoff for bøker og film. Politikere refererer til historien for å begrunne samtidige standpunkt. Da er vi over i den fasen Aleida Assmann kaller den kulturelle erindring (Assmann 1999). Den kan enten være fastlåst, stivnet i en autorisert, dominerende versjon, eller omstridt og dynamisk, i stadig endring. Konkurrerende versjoner kan stå mot hverandre, enten som gjensidig utelukkende eller som versjoner som ligger nær hverandre, avhengig av den kulturelle og politiske konteksten.

Dette er en faseovergang som kanskje først og fremst skjer når tidsperspektiver forskyves. Vi kan lett relatere dette til norske okkupasjons erfaringer. Når dagens nyfødte vokser til og blir historieinteresserte, vil de fleste av dem ikke lenger kunne finne personer i sine omgivelser som kan fortelle egenopplevde historier fra krigens dager. De må gå til andre kilder. Det som skjer i overgangen fra et kommunikativt til et kulturelt erindringsfellesskap, er ikke bare et spørsmål om distanse i tid, det kan også være et spørsmål om etablering av og eventuelt kamp om fortolkningshegemoni.

Politisering av minnet om fordrivelsen

Fordrivelsen av etniske tyskere fra Øst-Europa førte til at hver femte innbygger i forbundsrepublikken etter 1945 hadde bakgrunn som flyktning

eller fordreven. I den første tiden etter kapitulasjonen forbød de okkuperende allierte maktene alle former for organisering av flyktningene, fordi de fryktet at det skulle oppstå revansjistiske, militante politiske miljøer. Da organisasjonsforbudet ble lettet, vokste det frem en skog av organisasjoner som på 1950-tallet ble samlet under paraplyen av en interesseorganisasjon for de fordrevne, *Bund der Vertriebenen* (BdV). Fra 1950-tallet var flyktningene også representert av et eget politisk parti som nådde opp på delstatsnivå i Schleswig-Holstein, *Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten* (BHE). Det viktigste målet for disse organisasjonene var å fremme de sosiale og økonomiske interessene og forsvare de juridiske rettighetene til medlemmene, som var eiendomsløse flyktninger i eget land. Kravet om integrering og økonomisk gjenreisning var kombinert med et politisk krav om revisjon av de grensene som ble avtalt mellom seiersmaktene i Potsdam sommeren 1945, og en rett for flyktningene til å flytte tilbake til sine gamle hjemsteder.

Umiddelbart etter krigen ble det på initiativ fra tyske myndigheter satt i gang en innsamling av dokumentasjon om overgrep, forbrytelser og drap begått av sovjetiske og sovjetisk-allierte enheter. Formålet var å underbygge en argumentasjon om at disse statene ikke respekterte folkeretten eller de etniske tyskeres menneskerettigheter, og at Polen ved hjelp av sovjetisk maktbruk hadde annektert tyske provinser uten grunnlag i internasjonal rett. Dette arbeidet ble ikke bare prioritert av de fordrevne, det utgjorde også det mest ressurskrevende og omfattende historiske dokumentasjonsprosjektet som ble satt i gang av tyske myndigheter etter 1945 (Schieder, 1954–1963). Det var altså ikke de nazistiske forbrytelser, men forbrytelsene mot etniske tyskere som beskjeftiget etablerte historikere og de politikere som ga dem bevilgninger i den tidlige etterkrigstiden.

Innenfor miljøene av fordrevne, som også strakte seg inn i de store partiene – som det sosialdemokratiske SPD, og særlig det kristendemokratiske CDU-CSU – ble det utformet et historiesyn og en narrativ fremstilling av fordrivelsen som i de første årene etter 1945 ble en integrert del av tysk nasjonal selvforståelse. Den ble understøttet av institusjoner som drev historisk dokumentasjon og publikasjon, av stiftelser som etablerte og drev Heimat-museer, og av et spekter av organisasjoner og miljøer som arrangerte sosiale og kulturelle treff for de fordrevne, såkalte *Heimat*-treff.

Det viktigste grunnlagsdokumentet denne bevegelsen produserte, og som det fortsatt vises til i BdV, er de fordrevnes charter; *Charta der Heimatvertriebenen* fra 1950. Her defineres den forbrytelsen de tyske sivile var blitt utsatt for som en forbrytelse mot menneskeheten. De som undertegnet, ga samtidig avkall på hevn og gjengjeldelse. De formulerte en visjon om at et fremtidig Europa skulle befolkes av frie folk innenfor frie nasjonalstatlige rammer. Den såkalte hjemstavsretten, *Heimatrecht*, som vanligvis blir sett som en negativ rett til *ikke* å bli fordrevet, ble i dette dokumentet definert som en positiv rett til å bo der man er født eller der man bor og eier land (de Zayas 2001). I charteret blir denne retten beskrevet som en primær, gudsinnstiftet menneskerett. Det er i dag ingen internasjonal folkerettslig enighet om dette prinsippet. Selv om dokumentet tok avstand fra hevn og gjengjeldelse, var det likevel klart at ingen av dem som undertegnet, aksepterte den grensedragningen som i 1945 ble gjort av de seirende maktene. Bruken av begrepet «frie nasjoner» – *freie Völker* – viser til Woodrow Wilsons prinsipp om selvbestemmelse. I BdVs tolkning av dette begrepet betyr det rett for enhver nasjonal gruppe, ikke bare stater, til eget territorium og til selvbestemmelse når det gjelder statstilhørighet. Fordrivelsen av etniske tyskere fra områder de hadde befolket i generasjoner, utgjorde ifølge denne forståelsen et vedvarende brudd både på Wilsons prinsipp og på menneskerettighetene.

Charteret ble undertegnet av rundt 50 personer. Det er verdt å merke seg at ingen av dem som undertegnet, var kvinner. Dette til tross for at fordri- velsen og flukten var en hendelse som desidert rammet flest kvinner. BdV fikk stor oppslutning om den versjonen av historien som ligger til grunn for den kollektive tradisjon innenfor disse miljøene, men den har også vært sterkt utfordret. Fordrivelsen var isolert sett en traumatisk opplevelse. De involverte kunne tilsynelatende plasseres i to enkle kategorier: Ofrene, de som passivt ble utsatt for lidelser og overgrep, tilhørte den tyske, ubeskyttede sivilbefolkning. På den aktive siden finnes de som truet med og som utførte krigs- og voldshandlinger; i de fleste tilfeller dreide det seg om russiske, polske eller andre østeuropeiske militære og paramilitære enheter.

Okkupasjonen og fordri- velsen førte med seg omfattende overgrep og var samlet sett en stor tragedie for den tyske befolkningen i de sovjetisk- kontrollerte områdene. Men disse overgrepene fant sted i en tid da andre

hendelser som var enda mer dramatiske, og enda mer politisk styrt, utløste uskyldige menneskers lidelse og død. Folkemordet på de europeiske jødene i øst og den germanske koloniseringen som innebar massaker og omfattende folkefordrivelsler av slaviske grupper, pågikk *samtidig* som fordrivelsen av tyskere startet. Mange av gasskamrene og krematoriene i dødsleirene var fortsatt varme da de første sivile tyskere ble massakrert og drevet på flukt i Øst-Prøyssen. Ofrene i dødsleirene var primært jødiske eller av ulik slavisk bakgrunn. De ansvarlige var primært tyskere, men ofte med assistanse fra frivillige fra andre nasjoner.

Fordrivelsen av 12 millioner tyskere fra østområdene skjedde ikke spontant, den hadde en forhistorie. Fordrivelsen fant sted få år etter en ekspansiv og brutal erobringsskrig som la store deler av Europa under tysk herredømme. Den fant dessuten sted umiddelbart etter en planlagt og langt på vei gjennomført masse mordpolitikk, en politikk som inngikk i denne erobringsskrigen. *Generalplan Ost* tok sikte på å fjerne 30 millioner slaver, utrydde samtlige jøder og slavebinde resten av de ikke-ariske befolkningsgruppene i de samme områdene (Rössler og Schleiermacher mfl. 1993).

Når en skal foreta en historisk-analytisk tilnærming til alle disse hendelsene som fant sted innenfor samme tidsrom, samme politiske konflikt og samme geografiske rom, er det opplagt at hendelsene må sees i sammenheng. Vi må stille spørsmål om årsakssammenhenger. Det er rimelig å hevde at uten det tyske angrepet på Sovjetunionen 22. juni 1941 (*Operation Barbarossa*), uten iverksetting av *Generalplan Ost*, uten folkemordet på de europeiske jødene og andre offergrupper, ville det ikke ha funnet sted noen systematisk fordrivelse av etniske tyskere fra disse områdene. Dette er naturligvis en kontrafaktisk påstand. Det var et sterkt spenningsforhold mellom etniske grupper i de heterogene grenseområdene innenfor ulike stater i Øst- og Sentral-Europa i tiårene etter første verdenskrig, og det skjedde overgrep fra flere sider. Men en storstilt etnisk utrensning av tyske minoriteter i en tidsavgrenset aksjon fra Baltikum til Balkan og Ural, det er det umulig å tenke seg uten den tyske rase- og erobringsskrigen fra 1941 som bakgrunn.

For den tyske nasjonen, og særlig for dem som var fordrevne og flyktninger, ble følgende spørsmål påtrengende etter krigen: Hvordan kunne

man finne en fortolkningsramme og en kollektiv erindringsmal som kunne gi mening til fordrivelsen og de tragedier som rammet den tyske befolkningen, uten å ta med dette bakteppet av rasekrig og folkemord?

Ulike erindringsmodeller

Gjennom etterkrigstiden kan vi registrere flere forsøk på løsninger når det gjelder dilemmaet i den tyske nasjonens bearbeidelse av den nære historien. Noen har til tider vært mer dominerende enn andre, men alle har hatt sin plass i offentligheten og de eksisterer fortsatt, side om side.

Det første forsøket på å finne en felles forståelse kan kalles den kronologisk og tematisk selektive erindringsmodellen. Her står kronologien sentralt, og man opererer med to tidsperspektiver: det korte og det lange. Det korte tidsperspektivet understreker at tragedien startet i 1944, med Nemmersdorf, og varte til 1947–48, da fordrivelsen stort sett var over. Man hevder faktisk at forbrytelsen ennå pågår, fordi overgrepene og tapet av hjemland ikke er erkjent, ikke er sonet eller søkt kompensert. Folkerettsjuristen De Zaya, som er nært knyttet til BdV, hevder at fordrivelsen var i strid med folkeretten, en handling som blir opprettholdt ved at de fordrevne fortsatt nektes returret til sine opprinnelige hjemsteder.³ Enkelte innen bevegelsen har også hevdet at status som flyktning, med rett til retur, i prinsippet også bør gå i arv til neste generasjon.

I det lange historiske perspektivet står den 700 år lange tyske koloniseringen av østområdene sentralt, og tesen som fremholdes, er at denne skjedde med fredelige, byggende midler. I et stort ti binds historieverk om den tyske historien i øst (Conze, 1992–1999) er dette et fremtredende perspektiv. Tittelen antyder også at det er tysk kultur som har dominert og satt premissene for den kulturelle utviklingen i øst. *Historien om tyskerne i øst* ville vært en mer adekvat tittel, en tittel som kunne ha åpnet for å undersøke om ikke også andre etniske grupper og kulturkretser hadde

---

3 Det er i dag ingen internasjonal enighet om dette prinsippet. Menneskerettighetene skal ivareta alle menneskers ukrenkelighet og slår fast retten til ikke å bli utsatt for overgrep, men de foreskriver ikke hvilke rettigheter individer eller grupper har etter en krenkelse, som for eksempel en fordrivelse. Disse spørsmålene ble aktualisert under krigen på Balkan i 1990-årene, uten at det førte til noen folkerettslig avklaring av dette problemfeltet.

satt sitt preg på denne delen av Europa. Populærhistoriske utgivelser fra forlag knyttet til de fordrevne er stadig preget av teoremet om en vestlig europeisk og tysk/germansk kamp for sivilisasjonen mot et slavisk barbari som representerte en trussel om de-sivilisering. I dette historiebildet handler både første og andre verdenskrig om forsvar av tysk og vestlig sivilisasjon, og hendelsene i 1944 brukes til å bekrefte at angsten for alt som kom fra øst og fra slaviske folk, var reell. Det slaviske barbari og den moderne varianten, bolsjevismen, hadde jo vist sitt sanne ansikt i Nemmersdorf. Ofrene i denne fortellingen var tyske, overgriperne slaviske. Jødene hadde ikke noen sentral plass i dette bildet. I BdVs retorikk om folk og territorier har ikke europeiske jøder eller andre minoriteter uten tradisjonell hjemstavn noen plass. Traumaet var flukten og fordrivelsen, og det var den tyske folkegruppen som sto i sentrum og hadde behov for helbredende erindringsarbeid. Disse holdningene var særlig utbredt i Vest-Tyskland. På 1950-tallet ble det ofte holdt minnegudstjenester, og det ble opprettet en rekke minnelunder og monumenter over ofrene for flukt og fordrivelse. Man søkte også å utforme politiske tiltak for å lindre denne gruppens lidelser (Wiegand 1992).

Den andre erindringsmodellen kan vi kalle fortielse og marginalisering. Den første modellen, som satte lidelsene på tysk side i fokus, ble raskt umulig å hevde i DDR. Der ble russerne sett som frigjørere, ikke som overgripere. Tyske ofre og særlig de mange kvinnene som var blitt voldtatt og mishandlet av russiske soldater, ble fortiet eller mistenkeliggjort. Begrepet *Vertriebenen* (fordrevne) ble forbudt i offentlig språkbruk og erstattet med det semantisk nøytrale *Umsiedler* (de som flyttet). Det ble aldri åpnet for noen offentlig bearbeiding av sorg og traumer. Oppmerksomheten ble rettet mot kommunistisk gjenoppbygging, og vennskap med den tidligere fienden ble nærmest påbudt. Først etter gjenforeningen av Tyskland ble det mulig å ta opp temaet i full bredde i media og gjennom forskning (Schwarz 2004, Amos 2009).

Ettersom årene gikk, ble det også i Forbundsrepublikken vanskeligere å opprettholde en ren offerdiskurs på tysk side. Etter Auschwitz-prosessene på 1960-tallet og 1968-generasjonens krav om et grunnleggende oppgjør med fortiden, ble de tyske ofrene stadig vanskeligere å integrere i en krigsfortelling som mer og mer dreide seg om forbrytelser begått ikke bare av

den nazistiske staten og dens ledere, men av tyske menn og kvinner på ulike nivåer og på en lang rekke områder. I den nye forståelsen av historien om krigen var jødene nå hovedofre, tyskerne hovedsakelig gjerningsmenn. Tyske ofre ble en problematisk kategori. Det kronologiske perspektivet knyttet til årsaksforklaringer ble flyttet fra 1944 og bakover til 1930-tallet. Nazistenes maktovertakelse i 1933 og krigsutbruddet i 1939 ble de nye nøkkeldatoene i den allmenne historiske bevissthet. Det tyder på at tysk krigsskyld ble fastslått og oppfattet som sannhet av nye generasjoner tyskere, som ikke aksepterte den gamle tesen om kampen mot det østlige barbari eller det ensidige tyske offernarrativet.

Finnes det så en tredje erindringsmodell? Er det mulig å finne plass til alle disse hendelsene innenfor samme fortolkningsramme? Kan et bredere utvalg av tyske aktører få plass, først som deltakere i eller tilskuere til folkemordet og rasekrigen, deretter som ofre, utsatt for etnisk rensing og overgrep fra de samme nasjoner som var utpekt som fiender av Hitlers Tyskland? Det er hovedsakelig innenfor forskningen denne modellen tilstrebes som et ideal (Benz 1995, Ingrau og Szabo (red.) 2008), men den avspeiles også i moderate og ansvarlige politiske miljøer og innenfor de deler av media som er opptatt av å anlegge et historisk perspektiv som går ut over de nasjonale kategoriene.⁴ Denne modellen innebærer en erindringspolitisk tilnærming som balanserer ulike syn og integrerer et mer helhetlig perspektiv – som forsøker å yte alle ofre rettferdighet. Krig og krigsrelatert vold blir her også forsøkt kontekstualisert og beskrevet så adekvat og realitetsnært som mulig.

I fortsettelsen skal vi konsentrere oss om den første modellen, den selektive erindringen, fordi den tidlig ble kodifisert og politisert. Den har fortsatt mange tilhengere, og den har noen kjønns spesifikke aspekter som det er særlig interessant å merke seg.

---

4 En lang rekke fremtredende personer i den vesttyske offentligheten, som den tidligere redaktøren av *Die Zeit*, Marion Gräfin Dönhoff og forfatteren Günther Grass, har forfektet slike perspektiver på den nære historien.

Kvinneres erfaringer – menns erindringer?

Krigserfaring og krigsrelaterte traumer blir opplevd ulikt; opplevelsen vil blant annet være påvirket av den enkeltes sosiale posisjon, kjønn og alder. Menns og kvinners opplevelse av flukten og fordrivelsen fra østområdene var vesensforskjellig, av flere grunner. Den mest åpenbare grunnen er at de befant seg på ulike steder og i ulike situasjoner. Da østfronten brøt sammen, var de fleste tyske menn i stridsdyktig alder allerede mobilisert og befant seg ved en eller annen krigsfront som militært personell, og de var dermed ikke en del av den sivile befolkning som dette rammet. Kvinner kunne også være mobilisert til ulike deler av krigsrelatert virksomhet, men de fleste var likevel geografisk knyttet til hjemmet og hadde ansvaret for familiens barn og eldre. Da Den røde armé nådde frem til bebodde tyske byer og landsbyer, ble den stort sett møtt av eldre menn, kvinner og barn.

En annen grunn til at menn og kvinner opplevde situasjonen ulikt, var at de hadde ulik status, og dermed et annet utgangspunkt for å handle. Menn var som soldater i posisjon til å kjempe mot, eller eventuelt trekke seg tilbake, fra konfrontasjoner med fienden. Kvinner hadde valget mellom å flykte, ofte ved hjelp av utilstrekkelige transportmidler og under kaotiske og farlige forhold, eller å måtte forholde seg passivt og vente på å bli okkupert av fienden, med all den usikkerhet dette innebar. Veiene langs fluktrutene var overfylt av militære kjøretøyer, og de ble ofte beskyttet fra luften. Det var vanskelig å nå frem til evakueringsbåter som gikk fra Østersjøkysten, og vanskelig å få plass om bord. Flere av disse ble også senket av russiske båter.

Både for de kvinnene som med sine barn valgte å begi seg på flukt, og for dem som ble værende, var lidelsene store. Mange barn og eldre frøs i hjel på veiene og måtte etterlates. Voldtekt, også av barn, fysisk mishandling, plyndring av verdier og i noen tilfeller av hele livsgrunnlaget, skjedde i stort omfang. Mange – både kvinner og menn – ble deportert og sperret inne i arbeidsleirer. Som i Nemmersdorf skjedde det også mange andre steder regelrette massakrer.

I ettertidens selektive erindringsmodell står de tyske kvinnene med sine lidelser som passive ofre for russisk/slavisk vold. Dette trer frem som det mest sentrale tema, og kvinnes lidelser blir fremstilt som lidelsene til et helt folk. Denne vinklingen finner vi blant annet i bøkene til den katolske

presten Johannes Kaps (Kaps 1962). Ofte underkommuniseres de tyske mennenes rolle, deres handlingsrom og handlingsevne. Da Den røde armé rykket vestover, skapte dette panikk, kaos og rådvillhet i byer og regioner, blant en befolkning som stort sett bare hadde sensurerte offentlige nyhetskilder eller ubekreftede rykter å forholde seg til. Det utviklet seg to syn på situasjonen og hva den krevde av handling, og disse synene kom i stadig sterkere motsetning til hverandre. Den offisielle holdningen kom til uttrykk i utholdenhetsparolene, *Durchhalteparolen*. Her ble befolkningen oppfordret til å ha ubegrenset tillit til føreren og den tyske krigsmaktens evne til å beskytte sivilbefolkningen, og til å snu situasjonen til endelig seier, *der Endsieg*. På den andre siden ble det etter hvert klart for dem som bodde nær fronten at det var stadig svakere grunnlag for slik tillit. Russerne ble ikke lenger møtt med effektiv motstand. Folk observerte tyske tropper på tilbaketog, og befolkningen var hjelpeløst utlevert til fienden.

Redselspropagandaen til nazilederne hadde beredt grunnen for den panikken som snart oppsto. Gjennom insisterende propaganda var det skapt et bilde av fienden som hemningsløse og mordlystne asiatiske horder. At de sovjetiske troppene faktisk kunne være styrt av et forståelig hevnmotiv, etter tre år med et brutalt, tysk okkupasjonsregime, ble underkommunisert. I løpet av årene 1941–1943 var over tre millioner sovjetiske krigsfanger – sønner, fedre og brødre – døde som følge av utsulting, arbeidsutnyttelse og regulære henrettelser. I tillegg var det millioner som levde som slavearbeidere under fryktelige vilkår over hele Europa. Alt dette var erfaringer som lå til grunn for det bildet de erobrende soldatene hadde av situasjonen.

For den tyske sivilbefolkningen kom trusselen utenfra, fra øst. Alt fra 1941 ble fortolkningsrammen lagt. *Operation Barbarossa* ble lansert som en preventiv krig, en krig som skulle hindre at bolsjevikene og jødene overtok og ødela Europa. De forestillingene nazistene spredte om at bolsjevikene var preget av asiatisk, primitiv og rå voldsmentalitet, var blitt dyrket frem av nasjonalistiske og høyre-radikale ideologer helt fra første verdenskrig. Disse forestillingene hadde satt seg dypt i folkelige oppfatninger om russere og polakker, og skapt en kollektiv angst. Da bildene fra Nemmersdorf ble spredt i tyske medier, bekreftet de at den asiatiske råskapen nå hadde krevd virkelige ofre. Begrepet *asiatisk* refererte antake-

lig til gamle fordommer om det primitive Orienten som motsats til det opplyste Vesten, *Das Abendland*. Det ble antydnet at de primitive asiaterne ikke hadde noen seksuelle hemninger, og at de så på kvinner som krigsbytte og objekter. I mange av de innsamlede øyenvitneberetningene blir det fremhevet at gruppevoldtektene ofte foregikk i fullt dagslys, i påsyn av andre soldater og foran øynene på ofrenes familiemedlemmer. Dette ble utlagt som en form for skamløshet som bekreftet bildet av de hemningsløse barbarene (Sander/Johr 1995). I dokumentasjon som ble gitt ut lenge etter krigen, heter det om de russiske soldatene adferd:

[...] en form for adferd og mentalitet som virker fremmed og frastøtende for europeiske forhold. Man må spore den tilbake til tradisjoner og ideer om fortsatt eksisterer, særlig i asiatiske regioner av Russland, som ser på kvinner som verdiskaper, inventar og legitime plyndringsobjekter for seierherren. Faktum er at sovjetsoldaten av asiatiske opprinnelse utmerket seg ved en særlig råskap og mangel på moderasjon, noe som bekrefter at disse sidene ved asiatiske mentalitet bidro til disse eksessene. (Heinemann 1996: 370, gjengitt etter Schieder 1954, artikkelforfatterens oversettelse)

Ikke noe sted i det omfattende dokumentasjonsmaterialet som er publisert, blir det referert til den volden tyske drapsenheter utførte mot sivile, eller til det som foregikk innenfor de mange konsentrasjons- og dødsleirene drevet av SS i de *samme* områdene som fordrivelsen av tyskere fant sted. Rekkevidden av sivilisasjonssammenbruddet i øst blir i disse fremstillingene begrenset til å gjelde overgrep mot tyskere, og ansvaret for brutalisering og vold blir utelukkende lagt på Tysklands fiender. Det stilles heller ingen spørsmål om det mulige ansvaret på tysk side for å redusere katastrofens omfang, da den først avtegnet seg som en mulighet og deretter ble realitet.

Meldingene om de tyske nederlagene i øst og om hendelsene i Nemmersdorf kunne ha advart tyske ansvarlige myndigheter lokalt om at det var behov for evakuering. Planer var lagt, men de ble stort sett sabotert av lokale nazister, som holdt seg til utholdenhetsparolene. Defaitisme ble straffet med døden, og den borgermester eller lokale politimester som iverksatte evakueringstiltak, risikerte å bli anklaget for nettopp dette, og hengt. I stedet ble lokale myndigheter pålagt å mobilisere alt som fantes lokalt av mannlig

arbeids- og stridskraft. Unge gutter og gamle menn ble kalt ut i den siste kraftanstrengelsen, *Volksturm*, som innebar at de måtte grave pansergraver og møte en overmektig fiende med høyst utilstrekkelige våpen.

Befolkningen i de aktuelle områdene var hovedsakelig knyttet til landbruk; å flykte fra hus og hjem, ville også si å oppgi alt de hadde av verdier bundet i jord og fast eiendom. For bybefolkningen var det noe enklere å ta med seg penger og andre verdigjenstander, og i god tid planlegge å reise vestover, i alle fall så lenge jernbanen gikk. Transportkapasiteten på jernbanenettet ble imidlertid prioritert til to formål: Det ene var omorganiseringen av tyske tropper, enten det dreide seg om tilbaketrekking fra tapte fronter eller at de ble sendt til nye fronter. Det andre var transporten av jøder til dødsleirene, som fortsatte med uforminsket styrke. Deportasjonene fra Ungarn pågikk i stort omfang i hele 1944, og en siste transport av jøder fra rikshovedstaden Berlin ble sendt til Theresienstadt i februar 1945, da fluktkatastrofen i øst allerede var under full utvikling. Etter at deportasjonene stanset, ble det brukt store mannskapsressurser på å jevne dødsleirene med jorden og skjule spor av forbrytelsene.

Da meldingene om Den røde armés fremferd kom, økte naturligvis befolkningens panikk, og mange steder skjedde det en spontan, uautorisert evakuering. Hver enkelt familie tok beslutningen, og på landsbynivå oppstod det gjerne et lederskap som søkte å holde større grupper samlet. Hest og vogn var det viktigste transportmiddelet, men titusener la også ut på veiene til fots, bare med en drakjerre til hjelp. Målet var nærmeste by med jernbanelinjer, eller nærmeste havn der man håpet det foregikk evakuering med skip.

Fra Øst-Prøyssen var sjøveis evakuering mulig, og i Königsberg og Danzig ble troppeskip omdisponert til flyktningtransport. Flere hundretusener ble fraktet over til Danmark eller Nord-Tyskland. I denne forbindelse ble det største flyktningskipet – Wilhelm Gutsloff, overfylt med 9000–10 000 passasjerer – senket av en russisk torpedo, og knapt tusen mennesker overlevde. Breslau, den største byen i Schlesien noen timer øst for Berlin, utspant en av de store flyktningskatastrofene seg. Byen ble erklært som festning, og skulle dermed forsvares til siste mann. Det endte med et blodbad i en sønderskutt by. De sivile tapene var store. Desertører eller myndighetspersoner som hadde ønsket å erklære byen åpen for å

spare sivilbefolkningen, ble henrettet ved hengning i gatene. Da det omsider ble besluttet at byen skulle evakueres og det ble satt opp tog, utartet det hele til en kaotisk kamp om plass på perrongene, der mange ble trampet i hjel. Dette skjedde 20. januar 1945, det var mange minusgrader, og senere ble det funnet mange ihjelfrosne spedbarn som flyktende mødre hadde måttet legge fra seg for å redde sine større barn.

Lidelsene, dødsfallene og ulykkene i denne fasen av vill flukt og ureglementert evakuering skyldes ikke bare de fremrykkende soldatenes fremferd. Tysk sivil og militær ledelse, nasjonalt og lokalt, må ta sin del av ansvaret. Vinteren 1945, da flyktningetragedien utspant seg i rikets ytterkanter, prioriterte tyske myndigheter å organisere dødsmarsjer for hundretusener av forkomne fanger fra konsentrasjonsleirene, som måtte gå til fots gjennom de tilfrosne landskapene. Det hendte flyktningekolonner og fanger på marsj kunne se hverandre i øynene når de møttes i veikryss.

Den neste fasen av sammenbruddet var like dramatisk. Det var mange som ikke hadde klart å flykte eller ikke ønsket å flykte. De ble værende i landsbyene og på gårdene, ofte fordi alt de eide var bundet til fast eiendom og jordbruksvirksomhet. De regnet med at de nye makthaverne også var interessert i å opprettholde landbruksproduksjonen, og håpet derfor på en ordnet overgang og en mulighet til å få bli på sine eiendommer. Overgrepene mot sivile er vanskelig å kvantifisere, men beretningene er mange og likeartede over hele området som utgjør de tyske østprovinsene. De innsamlede beretningene ble fremskaffet dels ved at flyktninger ble tilskrevet og fikk utdelt ferdig oppsatte spørreskjema, dels gjennom beretninger skrevet av personer som hadde hatt et særlig ansvar, for eksempel prester, uten at det forelå noen felles mal.⁵

Dokumentasjonen inneholder beretninger om omfattende seksuelle overgrep, om plyndring og fysisk mishandling. Det fortelles om internering og tvangsarbeid, ofte ved at okkupasjonsmakten tvang tyske sivile til å utføre arbeid på sine egne bedrifter og gårder. Tyske menn i arbeidsfør alder risikerte også deportasjon til Russland. Noen steder ble kvinner og menn internert i leire. Den mest kjente var Lambsdorf, der flere tusen tyskere ble internert i påvente av utvisning. Denne leiren var beryktet for

5 Denne dokumentasjonen, hvor deler inngår i de publiserte bindene fra det store historieprosjektet fra 1950-tallet, ligger i Bundesarchiv, Bayreuth.

dårlige levekår og brutal fangebehandling. Den hadde tidligere vært benyttet av det tyske nazistiske regimet for polske politiske fanger og for russiske krigsfanger. Fra sommeren 1945 var det polske sikkerhetsstyrker som drev leiren etter svært brutale metoder.

Minnediskursens språk

De hendelsene som kan sammenfattes i begrepene flukt og fordrivelse, ble umiddelbart etter krigen definert som en samlet hendelse. Det gjaldt å dokumentere denne hendelsen, og beretningene som ble samlet, er i dag en viktig basis for den selektive, kollektive erindringen. Men dokumentasjonen var tilpasset et formål, og det som ble samlet inn, ble nøye avveid før det ble arkivert. Det er flyktningetragedier og overgrep mot sivile som dokumenteres, og ansvaret plasseres entydig på militser, russiske og polske arméavdelinger. En kan hevde at mønsteret i de beretningene som ble samlet inn, var forhåndsdefinert. Innsamlingen satte en standard, tilbød en rammefortelling og gjorde tilgjengelig et språk som denne gruppen senere har kunnet benytte for å verbalisere sine erfaringer. Dette språket har styrt minnediskursen, det har bestemt hva det har vært mulig å tematisere og verbalisere, og ikke minst har det ekskludert erfaringer som ikke passet inn i modellen. En tese jeg vil fremme, er at ettertidens dominerende erindringskultur har universalisert og abstrahert kvinnes erfaringer, mens de tyske menns erfaringer er pasifisert og retusjert eller holdt utenfor.

Det kollektive selvbildet til den tyske mann som naziregimet, særlig innen Wehrmacht og SS, hadde dyrket og fremelsket gjennom propaganda og mobilisering, fremhevet et krigerideal basert på forsvaret av nasjonale verdier, egne hjem, kvinner og barn. Men dette idealet hadde også en sterk komponent av erobring og kolonisering. De tyske soldatene i øst var langt utenfor sine egne nasjonale forsvarsområder. Formålet med krigen i de østlige områdene gjaldt ikke forsvar av hjemlig jord, men erobring av nytt land der tyskerne skulle oppkaste seg til herrefolk over det de oppfattet som mindreverdige raser.

Da krigslykken snudde og fienden lå an til å få overtak, ble de tyske soldatene tvunget til å erkjenne nederlag og tap av kontroll over eget territo-

rium, tap av egen frihet og for mange også tap av liv. Soldaten, som hadde kjempet i en erobrende seierssikker hær, ble mot slutten av krigen pasifisert – og han mistet rollen som forsvarer av nasjonens egne kvinner og barn. Hundretusener ble sendt i sovjetisk fangenskap. På dette punktet blir tyske menns erfaring inkludert i den store, kollektive kategorien for tysk lidelse, nemlig gjennom beretningen om de mange tyskere, soldater og sivile, som ble tatt til fange og deportert til Sovjetunionen.

For å gjenopprette den tapte soldatverdighet og redde en flik av selvbildet, ble det særlig blant de fordrevne lagt vekt på at offerstatusen også skulle gjelde de tapende soldatene. De hadde kjempet, men overmakten var for stor. Det moralske ansvaret for krigens konsekvenser ble dermed vellet over på fienden, ikke på egne ledere. Kravet om å frigjøre de tyske krigsfangene ble en gjenganger i tysk utenrikspolitikk gjennom hele Adenauer-epoken, uten at de tyske etterkrigsmyndighetene var spesielt opptatt av å erkjenne noe ansvar for de store tapene av liv og de lidelsene som sovjetiske krigsfanger hadde gjennomgått noen år tidligere.

Tyske menns rolle som aggressorer og angrepssoldater forsvant ut av bildet. I minnekulturen, på plakater og i henstillinger om å vise nasjonal solidaritet med krigens ofre, ble de fremstilt som heroiske forsvarere som tapte for en barbarisk og moralsk underlegen motpart. Ifølge denne selektive nasjonale fortellingen om fordrivelsen fra 1944 og i lys av det militære nederlagets konsekvenser, kunne det samme fiendebildet som nazismen hadde bygd opp, fortsatt gjøres gyldig langt inn i den kalde krigen.

Kvinnens erfaringer ble på lignende vis retusjert. Deres status som uskyldige ofre for slavisk aggresjon ble enerådende i minnekulturen, og bildet av den unge mor med to–tre barn i dårlige klær, med koffert og håndkjerre, er et typisk motiv på de mange monumentene som ble reist til ofrenes minne. Det er dette ikonografiske bildet som smykker forsiden på mange publikasjoner om fordrivelsen (se f.eks. Lemberg/Franzen 2001). Kvinnens reelle handlingsrom og handlingsevne, som faktisk var ganske betydelig, blir underkommunisert. Selv om mange opplevde voldtekt og andre overgrep, går det også frem av tidsvitnedokumentasjonen at svært mange også maktet å unngå eller avverge overgrep. Da okkupasjonen var et faktum, var det ofte landsbyens kvinner som fremtrådte som forhandlende mellomledd mellom beboerne og okkupantene, og mange steder

fant de frem til løsninger som fungerte på et pragmatisk plan. Gjennom den stiliserte polariseringen av offer–overgriper som eneste gyldige ramme for beretningene ble det vanskelig å få frem andre erfaringer. Men leter en gjennom de mange beretningene med et åpent sinn, finnes det mange hentydninger til medmenneskelige holdninger blant okkupasjentene. Vi finner også beskrivelser av situasjoner der forholdet mellom befolkningen og de nye makthaverne raskt ble regulert og kom i ordnede og sivilisert former. Slike beskrivelser ble imidlertid sjelden tatt med i de mange publikasjonene som baserer seg på dette materialet.

Det stiliserte bildet av kvinnene som denne minnekulturen gir, låste dem til rollen som døtre, mødre og ektefeller. Deres handlingsrom ble redusert til roller innenfor hjemmets sfære, under beskyttelse av egne menn eller som passive ofre for fiendens overgrep. Tyske kvinner hadde imidlertid gjennom de siste krigsårene overtatt mye ansvar, som avløsere for mannlige produksjonsarbeidere i industri og landbruk, som familieforsørgere og som ledere i lokalsamfunnet. Ofte var det kvinner som var beslutningstakere og organisatorer av flukt under vanskelige forhold, og som i møte med den seirende krigsmakt tok ansvar for egen og andres velferd.

Denne sterke, handlende, kompetente kvinnefiguren ble i senere litterære fremstillinger fra fordrivelsen redusert til den passive offerrollen, særlig i menns forfatterskap. Det som oftest rammet kvinnene, men som de fleste faktisk overlevde, var voldtekt. Dette ble i politiserte sammenhenger gjerne omskrevet av menn gjennom eufemistiske utlegninger og innenfor en rasistisk fortolkningsramme. Under den kalde krigen, da kommunismen på ny var en fiende, men nå av det demokratiske Vest-Tyskland, ble den «asiatiske» råskap og voldtekt av tyske kvinner i etterkant av krigen omformet til en allmenn trussel om voldtekt av den tyske nasjonen. Trusselen fra øst var nå som før kommunismens ambisjon om verdensherredømme. På valgplakater for CDU ble dette billedmessig fremstilt i form av en mann med asiatisk utseende og med grove hender som begjærlig strekker seg etter det tyske territorium, eller kanskje hele det vestlige Europa (jf. valgplakat CDU 1949).

Selv om voldtektstraumet inngikk i allegoriske fremstillinger av den kommunistiske trusselen, ble den spesifikt kvinnelige overgrepserfaringen, med alt den innebar av fysiske og psykiske skader, aldri forsøkt bear-

beidet. Disse lidelsene ble heller ikke anerkjent som noe som burde utløse tiltak eller hjelp fra det offentlige. Voldtekt og skader som følge av voldtekt ble ikke inkludert i kategorien for krigsrelaterede personskader som ga rett til erstatning, slik for eksempel skader som var påført ved bombing ble. Graviditet etter voldtekt ble ikke møtt med utvidet rett til abort, eller rett til forsørgerhjelp etter at barna var født. Voldtekt i krig er en effektiv måte å rive i stykker solidaritet, tillit og samhold innen den nedkjempede befolkningen på, og gir en rekke emosjonelle kjedereaksjoner. Det skapes tvil om opphavet til egne kvinners barn, og dermed til nasjonens barn. Det skaper tvil hos menn om «deres» kvinners lojalitet og motstandsvilje, og forbitrelse hos kvinner mot egne menn som ikke kunne forsvare dem. Barn født av tyske kvinner som var voldtatt av russiske soldater, ble fornektet og utstøtt av mange familier, og av samfunnet som helhet.

Historikeren Elisabeth Heinemann har tolket tysk politikk på dette området som en negasjon av individuell kvinnelig lidelse og erfaring, og som en transformasjon av denne til det abstrakte, nasjonale nivå. Slik ble den enkelte kvinne overlatt til seg selv. Hun satt igjen med skader og traumer. Hun bar den individuelle skammen etter overgrepet og fikk ingen anerkjennelse som offer med rett til å bli omfattet av en nasjonal solidaritet som i prinsippet skulle omfatte alle ofre for fordrivelsen: «*As the experience of rape was de-gendered to apply to the nation, the state refused to recognise a uniquely female experience of victimisation by rape*» (Heinemann 1996: 373).

Fordi kvinners lidelse i seg selv er kulturelt kodet som uforskyldt, måtte den konkrete forbrytelsen mot den enkelte kvinne heves til et abstrakt nivå. Deres lidelse ble nasjonens lidelse, og krenkelsen de var påført, ble sett som en krenkelse av folket, og ikke minst av de menn som representerte de fordrevne. Et annet aspekt ved kvinnens erfaring som ikke ble anerkjent som politisk eller samfunnsmessig relevant etter krigen, var handlinger som viste evne til å ta ansvar og organisere. Etterkrigstidens vesttyske familiepolitikk ble formet uten hensyn til kvinners faktiske forsørgerrolle og innsats i arbeidslivet. Kvinnene mistet oppsigelsesvern, de fikk ikke noen lovfestet rett til lik lønn for likt arbeid, og sosiale ytelser ble kanalisert og utbetalt til mannen som familieoverhode. En dypt konservativ familie-, arbeids- og velferdspolitikkk fratok kvinnene den økonomiske

selvstendigheten som de de facto hadde oppnådd under krigsøkonomien, og som ansvarlige familieoverhoder.

Avslutning

Evnen til å erindre er en individuell egenskap alle mennesker har til å gjenoppleve fortiden i sitt eget indre mentale landskap. Kollektiv erindring kan ses som uttrykk for en generert sum av individuelle erindringer. I denne prosessen skjer det naturligvis en forenkling, av narrative strukturer og konkrete elementer, av alle de bilder den felles erindringen omfatter. For å oppnå status som kollektivt må dette genererte erindringsbildet inneholde tilstrekkelig med elementer som speiler individenes erindringer slik at de blir gjenkjennelige. Men det kollektive bildet kan også fortrenge og utelate elementer som for mange enkeltmennesker var sentrale.

Dermed oppstår det et spenningsfelt mellom egen erindring og kollektiv erindring. Innenfor dette spenningsfeltet kan en lete etter de erindringer som ikke kan tematiseres eller verbaliseres innenfor den etablerte rammen. Vi kjenner det godt fra den norske krigshistorien, der det først etter tiår med marginalisering av visse erfaringer kommer frem andre historier enn slike som bare handler om motstand eller svik. Ikke bare tyskerjentene og deres barn, men også mange andre grupper har nådd frem til offentlighetens interesse. Den foreløpig siste «glemte» gruppen som har fått sin historie fortalt gjennom en NRK-dokumentar, var østfrontsøstrene.

Denne formen for utvidet historiefortelling er en berikelse av minnekulturen. Den utfordrer ikke nødvendigvis de store tolkningsrammene som omgir krigsminnene – de nye fortellingene utgjør en palett av erindringer som viser til andre erfaringer, andre opplevelser og andre handlingsvalg enn det som oftest dominerer fortellingene fra denne tiden. I Tyskland har det aldri eksistert én omforent nasjonal, kollektiv erindring om tiden mellom 1933 og 1945, og det gjør det fortsatt ikke. Etter kapitulasjonen og gjennom de første år med gjenreising av et ødelagt land, både materielt og menneskelig, var det først og fremst det tyske folkets lidelser som skulle lindres. Folkesolidariteten skulle styrkes. Det ble holdt minnegudstjenester, og det ble reist minnesmerker for de tyske ofrene for krig, fordrivelse og bombing til langt inn på 1950-

tallet. Den allmenne holdningen til Hitler-regimet var at folket var blitt holdt som gisler for en aggressiv politikk, noe folket så ble kollektivt straffet for. Avvisningen av kollektiv straff og avvisningen av en bred fordeling av politisk og moralsk ansvar for krigen og dens følger, skapte dessuten grunnlag i Forbundsrepublikken for et fornyet samhold og en nasjonal kraftanstrengelse for å bygge opp landet materielt. Også i DDR ble Hitlers regime prinsipielt sett som adskilt fra det tyske folk – i alle fall fra arbeidsklassen – og den underliggende fascismen ble regnet som et tilbakelagt stadium kommunismen hadde gjort opp for. I Forbundsrepublikken vokste det etter hvert frem en trang til selvransakelse og en erkjennelse av at nazismen hadde hatt et bredt folkelig grunnlag, men denne form for fortidsrefleksjon og kritikk av egen politisk kultur fant aldri sted i DDR.

Etter at den kollektive fortidsbearbeidelsen i Vest-Tyskland gjennom rettsprosesser, historieforskning og politisk vilje til selvgransking begynte å ta innover seg omfanget av forbrytelsene, slo imidlertid pendelen ut til den andre siden når det gjaldt minnet om fordrivelsen. Gjennom erkjennelsen av folkemordet på jødene og omfanget av de umenneskelige lidelsene som i konsentrasjonsleirene hadde rammet folk fra alle deler av Europa, kom minnet om overgrep mot tyske ofre stadig mer i utakt med folks moralske instinkter. Nemmersdorf kunne ikke måles mot Auschwitz. Dermed ble Nemmersdorf trengt ut av den felles nasjonale tyske erindringskulturen og henvist til substrata av revisjonistiske, høyreorienterte miljøer.

Gjennom sin bok *Im Krebsgang*, som bygger på historien om flyktningetragedien og skipsforliset i Østersjøen, forsøkte Günter Grass i 2002 å hente fram de tragiske historiene om fordrevne østprøysere. Herta Müller har basert deler av sitt forfatterskap på skildringen av tyske fangers lidelser i sibirisk fangenskap på slutten av 1940-tallet. Hennes bakgrunn fra en tysk minoritet i Romania og hennes historier om denne gruppens erfaringer kunne også på 2000-tallet endelig diskuteres åpent i tyske medier, uten at det kom til spesielle kontroverser.

Hvilke veier den kollektive erindring om fordrivelsen tar i fremtiden, er et åpent spørsmål. Det pågår en debatt om et senter rettet mot fordrivelse, *Zentrum gegen Vertreibung*, som BdV ønsker å etablere. Men det er van-

skelig å oppnå politisk enighet om hvordan en skal balansere mellom det universelle fenomenet folkefordrivelse og etnisk rensning, og fremstillingen av den fordrivelsen som bare rammet de etniske tyskere (Sverresdotter Dypvik 2012).

Dette er ikke bare et internt, tysk erindringspolitisk problemfelt, det er også et utenrikspolitisk minnefelt. Det må nemlig ikke glemmes at tyske erindringer om krigen og fordrivelsen også har paralleller på polsk, russisk og tsjekkisk side, hvor helt andre historier lever i manns og kvinnes minne. Polakkenes kollektive erindring har lenge stått steilt mot den tyske. Her er det tyske aggressorer og polske ofre som dominerer minnediskursen. Bare langsomt har historien om polsk antisemittisme, om polakkers overgrep mot og drap på landets jøder, blitt et offentlig tema, uten at dette får overskygge erindringen om de høye dødstallene og de omfattende lidelsene som det tyske regimet påførte den polske befolkningen.

Slik har også historiefortellingen om fordrivelsen i Tyskland vekslet mellom å stå fremst i den nasjonale historiske bevissthet, for så å bli henviset til historiens overskuddslager. I dette spenningsfeltet vil den nok fortsatt lenge befinne seg.

Litteratur

- Amos, Heike: *Die Vertriebenenpolitik der SED 1949 bis 1990*. München 2009.
- Assmann, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München 1999.
- Assmann, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München 2006.
- Benz, Wolfgang (red.): *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*. Frankfurt am Main 1995.
- Conze, Walter (hovedredaktør): *Deutsche Geschichte im Osten Europas*, 10 bind. München 1992–1999.
- De Zayas, Alfred: *Heimatrecht ist Menschenrecht*. München 2001.
- Dypvik, Astrid Sverresdotter: *The role of Bund der Vertriebenen and its leader Erika Steinbach in the postwar German public discourse: a voice of the radical right? i: Karcher, Nicola og Kjøstvedt, Anders (red.): *Movements and Ideas of the Extreme Right in Europe. Positions and Continuity**. Berlin 2012.
- François, Étienne og Schulze, Hagen: *Deutsche Erinnerungsorte*, 3 bind. München 2001–2008.

- Grass, Günther: *Im Krebsgang*, Göttingen 2002.
- Heinemann, Elisabeth: The hour of the woman: Memories of Germany's «Crisis Years» and West German national identity. I *American Historical Review*, 2-1996.
- Ingrao, Charles W. og Szabo, Franz A.J. (red.): *The Germans and the East*. West Lafayette 2008.
- Kaps, Johannes: Die Tragödie Schlesiens 1945/1946. München 1962.
- Lemberg, Hans og Franzen, K. Erik: *Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer*. München 2011.
- Rosenthal, Gabriele: Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbesprechungen. Frankfurt am Main 1995.
- Rössler, Mechtild og Schleiermacher, Sabine mfl. (red.): Der «Generalplan Ost». Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik. Berlin 1993.
- Sander, Helke og Johr, Barbara (red.): *BeFreier und Befreite, Krieg, Vergewaltigung, Kinder*, München 1995.
- Schieder, Theodor (utg.): Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, 8 bind. München 1954–1963.
- Schwartz, Michael: Vertriebene und «Umsiedlerpolitik». Integrationskonflikte in den deutschen Nachkriegs-Gesellschaften und die Assimilationsstrategien in der SBZ/DDR 1945 bis 1961. München 2004.
- Sem Fure, Jorunn: Gutes zuhause aber keine Heimat. War and postwar experience, narrative strategies and memory of the German expellees from the eastern German provinces after 1945. Stuttgart 2009.
- Welzer, Harald: *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. München 2002.
- Wiegand, Lutz: *Der Lastenausgleich in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1985*. Frankfurt am Main 1992.

Instrumentell bruk av historien om Røde Khmer-regimet i Kambodsja

Fra politisk maktspill til historisk rettferdighet

Kjetil Grødum

Forholdet mellom den vanskelige historien, minne og glemsel innebærer store utfordringer i prosesser som skal sikre overgangen til fred i tidligere konfliktsamfunn. For å belyse dette tar jeg i denne artikkelen utgangspunkt i situasjonen i Kambodsja, der en nå forsøker å ta et rettslig oppgjør med Røde Khmer-regimet. Ved å vise til praktiske situasjoner og erfaringer fra dette oppgjøret, problematiserer artikkelen forhold knyttet til historiens- og historiefortellingens betydning i overgangen fra krig og konflikt til fred og demokrati. Jeg beskriver dette ved å presentere empiri fra en fire måneder lang feltstudie i Kambodsja.

Når vi snakker om den vanskelige historien i slike overganger, blir forholdet mellom erindring og glemsel tydelig. På den ene siden har vi individer som bærer på vonde minner, som forsøker å forstå hva som egentlig hendte og skape mening i sine egne erfaringer. På den andre siden har samfunnet som helhet behov for å minnes gjennom å danne kollektive sannheter og historier om hva som hendte. Tilfellet Kambodsja gir et godt utgangspunkt for å illustrere utfordringer som ligger i en «vanskelig historie».

Før jeg går videre med problemstillingene vil jeg gjengi historien om Røde Khmer og vise hvorfor den med rette kan betegnes som den vanskelige historien. Dette handler ikke bare om at Kambodsja på slutten av syttitallet

opplevde et av vår tids mest omfattende folkemord, men også om hvordan historien om disse hendelsene har blitt brukt i et politisk spill om makt.

Røde Khmer 1975–1979: Den vanskelige historien

I april 1975 rykket Røde Khmer-soldater under ledelse av Pol Pot inn i Kambodsjas hovedstad Phnom Penh (Chandler 1991). Dette markerte slutten på en borgerkrig mellom det sittende, amerikavennlige regimet under ledelse av Lon Nol og Røde Khmer, som var kommunistisk orientert. Røde Khmer hadde mobilisert mye støtte på landsbygda i kampen mot det sittende regimet. En mulig forklaring på at de klarte å mobilisere så mye støtte, kan være det faktum at USA under Vietnam-krigen slapp om lag fem hundre tusen tonn med bomber over nøytrale Kambodsjia i et forsøk på å stoppe nordvietnamesiske transportlinjer som gikk gjennom landet. Flere titalls tusen sivile ble drept, og frustrasjonen over det sittende regimet som hadde godtatt bombingene, var stor.

Da Røde Khmer rykket inn i Phnom Penh 17. april 1975, ble de derfor feiret som frigjørere. Men feiringen tok en brå slutt da Røde Khmer rettet våpen mot de fremmøtte og beordret at alle måtte evakuere byen (Dy 2007). Syke og gamle ble dratt ut av sengene, sykehusene ble tømt for pasienter. Personer som viste motstand eller som på andre måter kunne betraktes som en trussel mot den planlagte revolusjonen, ble henrettet på stedet. Familier ble systematisk splittet og familiemedlemmene sendt i hver sin retning. Dette ble gjort for å sikre at Røde Khmer kunne gjennomføre planene om en totalitær, maoistisk inspirert revolusjon. Landet skulle føres tilbake til år null. Historien ble mer eller mindre forsøkt utslettet, og det ble forbudt å praktisere religion. Penger og kulturelle ytringer ble forbudt. Landet skulle nå basere seg på produksjon av ris.

Alle former for fri tenkning ble sett på som opposisjon mot revolusjonen. Det ble forbudt å forelske seg uten tillatelse fra partiet, og par som trosset forbudet kunne risikere å bli henrettet i påsyn av de øvrige landsbyboerne. Jeg hørte selv vitner fortelle om dette. Etter hvert ble mer og mer stemplet som opposisjon mot regimet, og stadig flere ble

henrettet uten lov og dom. Da regimet endelig kollapset etter en vietnamesisk invasjon i januar 1979, hadde om lag to millioner mennesker mistet livet.

Kambodsja etter Røde Khmer: Politisk instrumentell bruk av historien

«Mitt land er som et stykke knust glass; vi forsøker å lime sammen bitene igjen,» sier direktøren ved det kambodsjanske dokumentasjonssenteret (DC-Cam), *Youk Chhang*. Slik forsøker han å forklare meg hvilke utfordringer Kambodsja står overfor i dag, mer enn 30 år etter at Røde Khmer-regimet falt.

I juni 2003 signerte Kambodsjanske myndigheter og FN en avtale om etableringen av *Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia* (ECCC), best kjent som Røde Khmer-tribunalet. Hensikten med tribunalen er å ta et rettslig oppgjør med de ansvarlige for folkemordet. Skal en forstå betydningen av Røde Khmer-tribunalet i dag, må en kjenne den historiske og politiske situasjonen i Kambodsja etter frigjøringen fra Røde Khmer og frem til i dag.

Like etter frigjøringen i 1979 ble historien om folkemordet gitt en instrumentell verdi for det nye regimet. Utgangspunktet var nemlig at flere av dem som nå tok makten i Kambodsja, selv hadde vært med på å bygge opp Røde Khmer-regimet. Før 1975 hadde kommunistiske krefter i Vietnam støttet Røde Khmer i kampen mot det amerikavennlige regimet som hadde makten i Kambodsja. Men fordi Røde Khmer-regimet ved flere anledninger hadde utfordret og provosert det kommunistiske regimet i Vietnam, valgte vietnameserne å gå til kamp mot Røde Khmer. Dette gjorde de med støtte fra sentrale ledere i Røde Khmer, som på et tidspunkt hadde hoppet av og flyktet til Vietnam. Statsministeren i Kambodsja, Hun Sen, er selv tidligere Røde Khmer-tilhenger. Dette har vært med på å komplisere historiefortellingen i Kambodsja.

Like etter invasjonen hadde lederne for det nye regimet et stort behov for å fortelle historier som legitimerte at de hadde styrtet Røde Khmer-regimet, samtidig som de måtte forsvare at de i sin tid hadde vært med på å bygge det opp. Dette gav seg utslag i en forvirrende historiefortelling,

der erindring og glemsel ble brukt som instrument for å sikre en historiefortelling som legitimerte det nye regimet.

Slik ble historiefortelling en del av et politisk maktspill. Jeg skal gi et eksempel: Like etter at vietnamesiske soldater med støtte fra kambodsjanske motstandsstyrker hadde rykket inn i Phnom Penh, oppdaget de et bygningskompleks omgitt av piggrådgerder. Dette tidligere skolekomplekset skulle vise seg å huse et tortursenter og et fengsel brukt av Røde Khmer. Synet som møtte soldatene var grusomt. Stedet var forlatt i all hast. Verken arkivmateriale eller andre former for bevis var ødelagt, men fangene var blitt henrettet. I flere av rommene lå det lik av nylig henrettede personer.

Stedet som gikk under navnet Toul Sleng, har en historie som forteller mye om erindring og glemsel, sett i forhold til den vanskelige historien. Bare noen få uker etter at stedet var blitt oppdaget, ble det gjort om til museum. Kommunistiske meningsfeller fra hele verden ble invitert til å besøke det. Her tråkket de bokstavelig talt i blod som nesten ikke var størknet. Grunnen til at de ble invitert, var at det nye regimet hadde behov for å fortelle en historie om at det kun var noen få, demoniske

Bilde fra en av torturcellene ved Toul Sleng. Foto ved forfatteren.

Foto ved forfatteren.

Røde Khmer-folk som hadde utført folkemordet, men at det i utgangspunktet hadde dreid seg om en god og legitim revolusjon. Samtidig ble det lagt lokk på andre deler av historien, som ikke tjente det nye regimets behov for å legitimere sin posisjon. Etter jernteppets fall mistet det nye regimet mye av sin støtte i tidligere kommunistland. Dette førte til at regimet fikk behov for å legge lokk på historien. Toul Sleng-museet mistet sin støtte.

Slik har historien hele tiden blitt brukt instrumentelt. Betegnelsen «knust glass» er derfor god for å beskrive store deler av det kambodsjanske

samfunn etter Røde Khmer. Kambodsja er et av de mest fattige og korrupte land i verden. Forskjellene mellom rike og fattige er stor. I tillegg til fattigdom og umyndiggjøring lever mange med vonde minner om fortiden. Svært mange vet ikke hva som egentlig hendte under Røde Khmer, og forstår ikke hvorfor deres familie og venner ble myrdet. Helt frem til nå har det vært forbudt å undervise om Røde Khmer i skolene.

Det har vært fortalt mange ulike historier om hva som hendte, alt etter hvilke fortellinger som har passet det sittende regimet. Youk Chhang, direktøren for det kambodsjske dokumentasjonssenteret DC-Cam, har endelig klart å få godkjent et lærehefte som skal brukes som pensum i skoler over hele landet. Dette vil bli det første læremateriell om landets brutale fortid. Youk Chhangs kamp for å samle inn dokumentasjon og historier om hva som hendte i perioden 1975 til 1979, sies å være en av de viktigste årsakene til at det i dag finner sted et rettsoppgjør i Kambodsja. Chhang og teamet hans har samlet inn over en million dokumenter og gjort flere tusen intervjuer av ofre og overgripere. Dette enorme arkivmaterialet fungerer i dag som et viktig grunnlag for å skaffe bevismateriale til rettssakene.

Youk Chhang sitter på takterrassen av dokumentasjonssenteret og ser ut over sentrum av Phnom Penh: «Det er nå vi må lime sammen bitene; før ting stabiliserer seg i en annen form,» sier han. «Om ti år er det for sent.»

Overgangsrettferdighet

Over hele verden finnes det eksempler på samfunn som har opplevd en voldelig og mørk historie knyttet til ulike former for *apartheid*, revolusjon, kommunisme eller andre typer undertrykkende diktaturer. Disse samfunnene står overfor ulike utfordringer når det gjelder å komme videre fra den brutale fortiden. I en slik overgangsfase melder det seg et sentralt spørsmål: Hvordan skal såkalte post-konflikt-samfunn forholde seg til sin konfliktfylte fortid?

Begrepet *transitional justice*, (overgangsrettferdighet), ble gjenstand for mye akademisk debatt på nittitallet (Bell 2009:5–27, Teitel 2000). Til nå har litteraturen om overgangsrettferdighet vært dominert av perspektiver som belyser rettslige og kvasirettslige forsøk på å håndtere den konflikt-

fylte fortiden (Linton 2001, Kritz (ed.) 2004, McAdams (ed.) 2001, Roht-Arriaza 1990:449–513). I tillegg har det vært rettet oppmerksomhet mot reformering av rettssystemet. I løpet av de siste årene er begrepet overgangsrettferdighet utvidet til å inkludere en stor variasjon av tilnæringsmåter rettet mot det å håndtere den konfliktfylte fortiden. Det dreier seg om opprettelse av minnesteder og minnemuseer, om forsøningsarrangementer, historiefortelling, minnedager og produksjonen av historiske tekstbøker og filmer som relaterer den konfliktfylte fortiden til samtidens utfordringer og fremtidens muligheter (Alexander 2003, Alice 2002, Bloomfield, Barnes og Huysse (red.) 2003, Crocker 2000, Mann og Theuermann 2001, Stone 2005, Wilson 2001, Lambourne 2009:28–48).

To mål kan identifiseres som sentrale for overgangsrettferdighetens strategier; det ene er å reagere mot fortidens overgrep, det andre å forhindre at liknende overgrep skal skje igjen (Roth-Arriaza og Mariezurrena, 2006:325). Å la overgriperne og ofre få fortelle sine historier er viktig for å oppnå begge målsettingene. Overgangsrettferdighet handler da om å iscenesette historiefortellinger, gi rammer som sikrer at historiene blir hørt, registrert, gjenfortalt og videreformidlet.

Tidligere diskusjoner om strategier for overgangsrettferdighet har enten fokusert utelukkende på juridiske mål eller de ble fanget i dikotomien sannhet versus rettferdighet. Senere prosesser knyttet til overgangsrettferdighet er basert på en forståelse av at en ikke kan skille ut gjensidig avhengige interesser, dersom en skal nå målene. Sannhet og rettferdighet må sees i sammenheng med historie, kulturelle narrativer, myter og andre aspekter som kan påvirke det jeg vil kalle overgangsrettferdighetsnarrativet. Disse kulturhistoriske forutsetningene blir også bestemmende for hvordan dette narrative blir mottatt og fortolket av dem som forventes å ta del i overgangen. Dette er en konsekvens av det faktum at alle overgangsrettferdighetsprosesser må sikte mot mange mål på samme tid. Rettferdighet er for eksempel mye mer enn kun det å plassere en håndfull av overgriperne fra det forrige regimet i fengsel.

Det har vært to hovedtrender innen feltet overgangsrettferdighet. Den første er knyttet til bruk av internasjonale rettsaker, den andre til undersøkende kommisjoner med mandat til å søke sannheten om fortiden uten rettslig forfølgelse av overgriperne. Dette er to måter å iscenesette

historien på, to ulike måter å søke «sannhet» om fortiden på for å oppnå rettferdighet, erkjennelse av lidelsene og forsoning. Disse to trendene er blitt forent i den seneste litteraturen hvor dikotomien sannhet/rettferdighet i mange tilfeller er blitt erstattet med en tilnærming som ser dem som komplementære (Roth-Arriaza og Mariezurrena, 2006:8). Dette kan sees som en bevegelse i retning av en modell som omfatter ulike veier til rettferdighet. En slik modell er nødvendig for å forstå tiltak for overgangsrettferdighet på lokalt nivå i landsbyer, hvor prosessene søkes relatert til enkeltindivider og grupper som forventes å gjennomgå en forvandling i overgangen fra den konfliktfylte fortiden til en fredelig fremtid.

Jeg vil foreslå følgende definisjon av begrepet overgangsrettferdighet:

Innsats for å konfrontere og håndtere arven fra den undertrykkende, konfliktfylte fortiden gjennom å fremme kunnskap og anerkjennelse av sammenhengene mellom fortid og nåtid, for slik å skape grunnlag for en fremtid preget av demokrati og varig fred.

Overgangsrettferdighet i Kambodsja: Historiefortelling som instrument for å sikre overgangen fra folkemord og diktatur til fred og demokrati

Kambodsja er nå inne i en prosess med å sikre overgangsrettferdighet. Når om lag en fjerdedel av landets befolkning ble drept som følge av det voldelige Røde Khmer-regimet, sier det seg selv at alle er dypt berørt av historien. Alle bærer på traumatiske minner om den voldelige fortiden. Spørsmålet er hvordan man på best mulig måte skal tilnærme seg disse minnene, slik at man kan hjelpe ofrene til å bevege seg videre og orientere seg mot en bedre fremtid. Min påstand er at dette først kan skje når det tas et offentlig og kollektivt oppgjør med fortiden.

I Kambodsja har man valgt å gjøre dette først og fremst gjennom et internasjonalt støttet rettsoppgjør. Det FN-støttede Røde Khmer-tribunalet er et samarbeid mellom internasjonale og kambodsjanske myndigheter (Cioreiari (ed.) 2006).

Til nå er fem av de mest sentrale gjenlevende fra Røde Khmer-ledelsen arrestert. En av dem, Kang Kek Iew, også kjent som Duch, ble 26. juli 2010 dømt til 35 års fengsel, skyldig i forbrytelser mot menneskeheten, mord og tortur. Dommen ble senere gjort om til livstidsdom. Som tidligere sjef for Toul Sleng-fengselet (se ovenfor) er Duch funnet skyldig i tortur og drap på om lag 14 000 mennesker. De resterende fire Røde Khmer-lederne venter på å få sin dom ved det FN-støttede Røde Khmer-tribunalet. Det gjelder:

- Nuon Chea (82 år). Pol Pots nestkommanderende, også kjent som bror nr. 2. Hans egentlig navn er Long Bunruot. Tidligere leder av Kambodsjas nasjonalforsamling. Chea er tiltalt for krigsforbrytelser og forbrytelser mot menneskeheten.
- Ieng Sary (82 år). Tidligere utenriksminister, tiltalt for krigsforbrytelser og forbrytelser mot menneskeheten, også kalt bror nr. 3. Ble dømt for folkemord allerede i 1979 i en rettssak som aldri ble anerkjent av det internasjonale samfunn. Den tiltalte ble dømt uten at han var til stede under rettssaken. I 1996 ga kongen ham amnesti for denne domfellelsen.
- Ieng Thirith (76 år). Tidligere sosialminister. Hun var den siste som ble arrestert og står tiltalt for krigsforbrytelser og forbrytelser mot menneskeheten.
- Khieu Samphan (71 år). Tidligere statsminister og formell statssjef. Tiltalt for krigsforbrytelser og forbrytelser mot menneskeheten.

Alle de tiltalte lider av dårlig helse, og observatører frykter at flere av dem ikke vil leve lenge nok til å stå til rette for det de har gjort. Tribunalet har blitt forsinket mange ganger, og på grunn av korrupsjonsanklager og manglende midler har behandlingen av sakene flere ganger stått i fare for å bli avlyst. I 2011/2012 føres saken mot nestkommanderende i Pol Pots regime Noun Chea, som står tiltalt for folkemord og forbrytelser mot menneskeheten.

Rettsprosessene er viktige, men det er kun en håndfull av de ansvarlige som blir straffet. Partiets leder Pol Pot døde i husarrest i 1998 i den støvete landsbyen Palin nær grensen til Thailand (Short 2007). Forsvarsministeren Son Sen, utdanningsministeren Yun Yat og Ta Mok, kjent under tilnavnet «Slakteren», har alle gått bort. Da Ta Mok døde i juli 2006, samlet

hundrevis av mennesker seg for å ta et siste farvel. Ingen av disse overgriperne vil måtte stå til ansvar for sine handlinger. Samtidig lever mange andre sentrale tidligere Røde Khmer-folk i luksus, mens størstedelen av befolkningen lever i fattigdom.

Kort skissert kan et overgangsrettferdighetsnarrativ beskrives som en sammenhengende historie med et plott som relaterer historiske sannheter om den konfliktfylte fortiden til prosessene med å sikre et kollektivt oppgjør med fortiden. I Kambodsja får plottet sitt vendepunkt i etableringen av tribunalet og et verdiladet slutt punkt som peker mot landets fremtid. Min påstand er at først når individer og grupper av individer relaterer sine minner og fortellinger til plottet i et overgangsrettferdighetsnarrativ, og i lys av dette redefinerer eller omtolker sine egne minner, kan overgangsrettferdighet sies å finne sted.

I Kambodsja har mangelen på et rettslig oppgjør og det faktum at historien har blitt brukt instrumentelt som del av et politisk maktspill, ført til stor forvirring og manglende bevissthet om hvordan egne minner er knyttet opp mot kollektiv forståelse og fordømmelse av det som hendte. Det er fremdeles stor forvirring knyttet til ansvaret for overgrepene: Var det faktisk «Khmer som drepte Khmer», eller var det utenlandske aktører som styrte det hele? Dersom vi ser dette i lys av hva historiebevissthet betyr for både personlig og samfunnsmessig utvikling, blir det klart at historiefortellingen i regi av tribunalet får stor betydning.

«Aldri mer!»

I 1905 skrev George Santayana den ofte siterte setningen fra boken *Life of Reason, Reason to Common Sense*: «De som ikke minnes fortiden, er dømt til å gjenta den.» Mange av dem jeg intervjuet i Kambodsja, mente det var viktig å straffe overgriperne for å hindre at noe liknende skulle gjenta seg. Rettferdighet ble framstilt som noe mer enn personlig hevn. Overgangsrettferdighet bør da også sees på som noe mer enn bare gjengjeldende eller rettslig rettferdighet. Det handler om en form for narrativ rettferdighet som tar hensyn til ofrenes behov for å vite sannheten om hva som hendte, og det handler om hvordan denne sannheten får bli en del av kollektive minner og felles historiebevissthet.

Da jeg spurte en gruppe kambodsjanere på en kafé i Phnom Penh hva de mente om Røde Khmer-tribunalet, sa en av dem: «Det gir oss håp om at noe liknende ikke vil hende i fremtiden.» En annen fulgte opp og svarte: «Jeg har den samme følelsen. Jeg vil ikke se kommunismen drepe sin egen rase igjen.» En mann jeg intervjuet i et av Phnom Penhs mest fattige strøk, uttrykte seg slik: «Det (tribunalet) hindrer andre ledere fra å gjøre noe liknende i fremtiden.» Forventingen om at man ved å straffe overgriperne kan hindre at noe liknende skal skje i fremtiden, blir også knyttet til spørsmålet om hva slags straff overgriperne bør få. En buddhistmunk jeg intervjuet, gav uttrykk for at han ikke ønsket dødsstraff for overgriperne, etter som dette ikke ville ha noen preventiv effekt:

Vi bør finne fredelige løsninger. Det er en god vei fordi det gjør slutt på sinnet. Vi vil ikke drepe hverandre. Å drepe løser ingen problemer. Min erfaring er at det å ikke drepe er en måte å hindre at dette vil gjenta seg i fremtiden. Vi vil ikke se alt dette gjenta seg.

Jeg spurte om han mente at vi kan unngå at liknende ting hender i fremtiden dersom vi lærer av tribunalet. Han svarte: «Vi kan ikke garantere, men fremtidige generasjoner vil føle at dette var for vondt, og de vil da forsøke å unngå det.» For å lære mer om hvordan han reflekterte rundt dette relatert til tidsdimensjonene fortid, nåtid og fremtid, spurte jeg om han mente prosessene med å sikre gjengjeldende eller juridisk rettferdighet ved tribunalet er viktig for fremtiden: «Jeg tror fortiden er viktig for oss i dag fordi det er en erfaring. Dersom det er en dårlig erfaring, unngår vi den, men dersom den er bra, så aksepterer vi den. Tidligere erfaringer er bra, og vi skal forsøke å unngå gjøre samme feil i fremtiden.» En skolelærer fra Siem Reap gav uttrykk for noe liknende: «Jeg tror ting blir forandret etter dommen ved tribunalet fordi det nye regimet lærer at de ikke kan gjøre det samme, de vil vite at dersom du gjør dårlige ting slik Røde Khmer gjorde, vil du bli dømt for det.» Å søke juridisk rettferdighet ved tribunalet er ikke en garanti for at liknende ting ikke vil gjenta seg i andre former i fremtiden. Juridisk og gjengjeldende rettferdighet ved tribunalet må skje på jussens premisser.

For å oppnå det jeg har beskrevet som overgangsrettferdighet må begrepet om juridisk rettferdighet suppleres med en narrativ forståelse av

rettferdighet i overgangsrettferdighetsprosesser. Det som kan beskrives som narrativ rettferdighet, handler snarere om hvordan fortellingene om prosessene med å straffe overgriperne relateres til offeret som søker etter sannhet og rettferdighet. Dette kan en oppnå ved å konstruere og kommunisere det jeg har beskrevet som overgangsrettferdighetsnarrativ, dvs. fortellinger som relaterer historiske sannheter om den konfliktfulle fortiden til prosessene med å avklare hva som hendte, og dømme de ansvarlige ved tribunalet.

Legitimering av minner som sannhet

Et viktig element i det jeg har beskrevet som narrativ rettferdighet handler om at det i forbindelse med et rettsoppgjør etableres kollektive fortellinger om den konfliktfulle fortiden som kan bidra til å legitimere offerets minner som sannhet. Et avgjørende element i dette er at søken etter sannhet og rettferdighet går en omvei via en formell instans eller institusjon. Dette må være en institusjon som har myndighet til å bedømme hva som er rett og galt, hvem som er offer og hvem som er overgriper. Det er ikke tilfeldig hva slags institusjon dette er. De som søker rettferdighet og sannhet, må kunne identifisere seg med narrativet institusjonen forvalter.

Effekten av et tribunal som gjennomføres i et annet land med en annen kultur og et annet verdsett enn det samfunnet som har gjennomlevd lidelsene, antas å være annerledes enn om tribunalet gjennomføres i det tidligere konfliktsamfunnet i regi av det nye regimet. Men det nye regimet kan bære med seg noen elementer som også kjennetegnet det gamle. Da kan det være snakk om å velge mellom to onder. Dersom den vinnende part i en konflikt får frie tøyler til å bestemme hvordan motparten skal behandles, vil det oppstå problemer og en må navigere mellom mange hensyn og konflikter. Likevel er det visse prinsipper som bør legges til grunn: at de rammede opplever at systemet er rettferdig, at det kommuniseres at det nye systemet er basert på rettsprinsipper om likhet for loven og rettferdig dom, osv.

Et eksempel kan illustrere dette: Kort etter regimets fall rådde en form for selvjustis og mange tidligere Røde Khmer-tilhengere ble lynsjet. I tillegg ble det avholdt en såkalt «show trial» hvor flere av de mest sentrale

lederne for regimet ble dømt til døden. Disse dommene ble ikke støttet av det internasjonale samfunn, og overgriperne fikk leve i frihet frem til i dag. En kan spørre om hva effekten av dette hadde vært dersom avstraffelsen hadde blitt gjennomført den gang. Hadde dette vært tilstrekkelig for at ofrene kunne forsone seg med fortiden? Kunne dette ha vært utgangspunktet for en ny start og en bedre fremtid? Svaret blir nei. For det er en avgjørende forutsetning at institusjonene som gjennomfører prosessene for overgangsrettferdighet, oppleves som legitime forvaltere av sannhet og rettferdighet.

Et rettslig oppgjør eller mangelen på et rettslig oppgjør får ofte konsekvenser på et senere tidspunkt. Vi trenger ikke gå lenger enn til Norge og vårt eget oppgjør med okkupasjonshistorien for å finne eksempler. Hvordan Kambodsja gjennomfører rettsoppgjøret, og hvordan dette formidles til ofrene, kan få stor betydning for landets fremtid. For å sikre at rettsoppgjøret får en konstruktiv betydning, er man avhengig av at oppgjøret kommuniseres på en måte som gjør det mulig for ofrene å relatere sine minner og sin søken etter sannhet og rettferdighet til rettsprosessene. Det jeg har beskrevet som overgangsrettferdighetsnarrativ, er en nøkkelvariabel her.

Instrumentell bruk av overgangsrettferdighetsnarrativ

Ved å sette fokus på narrative effekter av rettsoppgjøret åpnes det opp for å iverksette praktiske metoder som relaterer prosessene ved tribunalet til individets søken etter sannhet og rettferdighet. I Kambodsja gjøres dette i praksis allerede, men det som mangler, er en mer bevisst helhetlig forståelse av hvordan disse forholdene henger sammen. Det er ved å studere prosessene fra et narrativt perspektiv at en kan forklare hvordan de forskjellige prosjektene og metodene kan virke sammen for å nå målene som er satt.

I Kambodsja gjøres det mye for å kommunisere verdiene av tribunalet i et forsøk på å relatere dette til individet som forventes å ta del i overgangen. Formidlingsprosjektene til det kambodsjanske dokumentasjonsnettet (DC-Cam) er et eksempel:

Det kambodsjanske dokumentasjonssenteret har de siste årene arrangert det de kaller en «living document tour» hvor personer fra ulike sosiale og etniske grupper fra hele Kambodsja inviteres til hovedstaden Phnom Penh. Rundreisen varer i to dager og starter ved dokumentasjonssenteret hvor de får mulighet til å fylle ut et såkalt «vitne-klageskjema» som overleveres tribunalet. Som beskrevet tidligere er dette del av den revolusjonerende ordningen ved Røde Khmer-tribunalet hvor ofre for første gang kan delta i rettsaken som sivile parter. Til nå er det samlet inn tusenvis av klageskjemaer som legges frem for tribunalet under rettssaken.

Under besøket ved dokumentasjonssenteret får de en innføring i hva turen som helhet handler om, og betydningen av å vite om historiene de blir fortalt i løpet av rundreisen. Turen som helhet følger den historiske tidslinjen fra Røde Khmer, via tribunalet til visjoner om fremtiden. Dette gjøres ved at gruppen etter innføringen ved dokumentasjonssenteret først besøker sentrale minnesteder og museer.

Foto ved forfatteren.

Her får de innføring i hva som hendte, og hvordan hendelsene må forstås innen rammene av større historier og fortellinger om fortiden. Historiene om fortiden trekkes da videre mot etableringen av tribunalene og betydningen av dette. Gruppen bruker flere timer ved Røde Khmer-tribunalet, der de får omvisning og undervisning av en av tribunalens ansatte. Her lærer de om hvem som står tiltalt, hva de er tiltalt for, og hvilket system de var en del av. Dette forventes å ha en spesiell sterk effekt siden de tiltalte sitter fengslet i samme område som tribunalene finner sted. På vei inn til rettslokalene kan de se bort på cellene til de tiltalte.

Etter besøket i tribunalene drar gruppen til et lokalt universitet hvor det trekkes tråder mellom den historiske refleksjonen, prosessene med å søke juridisk rettferdighet og perspektiver på hvordan dette kan få positive betydninger for fremtiden.

Her kjenner vi igjen plottet i det jeg har beskrevet som et overgangsrettferdighetsnarrativ. Jeg fulgte den første gruppen ofre som besøkte tribunalene under høringen til Pol Pots nestkommanderende Noun Chea, alias bror nummer to. En hypotese jeg satt igjen med etter å ha intervjuet og observert flere av deltakerne i gruppen, var at prosessene ved tribunalene må kommuniseres innenfor rammene av en større fortelling dersom det skal ha en ønsket effekt. Det er mange forhold her, men et av de viktigste er at prosessene med å sikre juridisk rettferdighet er vanskelige å forstå for lekfolk. Rettsprosesser tar tid, og de kan til tider være motstridende og forvirrende for ofrene. Dette var tilfelle for gruppen jeg fulgte. På vei til tribunalene var gruppen oppstemt og lettet over endelig å skulle få se rettferdigheten bli fullbyrdet. Mange gav uttrykk for at de forventet at de endelig skulle få sannheten om Røde Khmer.

På vei tilbake fra tribunalene var det som om luften hadde gått ut av gruppen. I stedet for å høre om hvem som var ansvarlige for lidelsene de var påført under Røde Khmer-regimet, var de vitne til et fire timers langt høringss møte hvor Noun Chea og hans forsvarere argumenterte for hvorfor han burde slippe fri fra varetektsfengsling i påvente av at rettsaken skulle starte. Chea fikk også en anledning til holde en appell der han bedyret sin uskyld. En av deltakerne uttrykte det mange muligens følte i bussen på veien tilbake til hotellet: «Hva skal jeg nå fortelle de som venter på meg i landsbygda, og som venter svar?»

Dette illustrerer hvor viktig det er å bruke historien som instrument i overgangsrettferdighetsprosesser. Formidlingen av prosessene ved tribunalet inngår i et kollektivt oppgjør med fortiden og etablerer kollektive sannheter om hva som hendte og hvem som var ansvarlige for overgrepene. Etablering av juridisk eller gjengjeldende rettferdighet er en avgjørende del av prosessen, men det er ikke sluttpunktet. Overgangsrettferdighet forutsetter at individet overlater retten til å straffe overgriperne til en nøytral tredje part, som tribunalet. For at dette skal skje, må individet være overbevist om at den nøytrale instansen er en legitim forvalter av rettferdighet og sannhet.

Det krever fantasi å forene de tre ulike horisontene fortid, nåtid og fremtid (Mink, 1970: 541–558). I overgangsrettferdighetsprosesser kan en ikke ta for gitt at individet er i stand til å relatere historiene til egen person, eller det som kan beskrives som narrativ identitet. Dette representerer en stor utfordring for aktører som jobber for å sikre overgangsrettferdighet. Kunnskap om hvordan identitet bygger på de fortellinger vi støtter oss til for å gjøre rede for oss selv som individ, kan bidra til økt bevissthet om historiefortelling som instrument. Dette handler om hvordan individet ser seg selv som en person med en fortid som står i relasjon til en nåtid, og som gir føringer og forventinger om en fremtid. Prosessen med å relatere et kollektivt oppgjør med fortiden til offerets personlige søken etter sannhet og rettferdighet, krever fantasi og kreativitet. Det er en konstruksjonsprosess, ikke bare en erindringsprosess.

Både fortid, nåtid og fremtid veves sammen i fortellinger som konstruerer selvet. Det kan være fortellinger som utgjør fellesnevner i kulturen man er en del av, eller fortellinger som står i et motsetningsforhold til det som samler oss om en felles identitet, nasjonal eller kollektiv. Det kan være små fortellinger fra møter med andre som jeg bruker for å legitimere min moralske karakter og for å begrunne mine handlingsvalg. Det kan være fortellinger knyttet til familie og venner. I dette mentale landskapet kan overgangsrettferdighetsnarrativet komme inn og bidra til individets konstruksjon av identitet.

Den franske filosofen Paul Ricoeur (1990 [1992]) hevder at kun ved å se sitt liv som en fortelling og ved å fortelle en historie om seg selv, er man i stand til å forstå hvem man har vært, hvem man er i dag, og hva man kan

være i fremtiden. Uten å gå i dybden av en slik hermeneutikk kan vi bruke Ricoeurs tanker til å kaste lys over forståelsen av historiefortelling som identitetsdanner.

Dannelse av identitet eller det som kan beskrives som narrativ identitet, avhenger av hvordan individet relaterer fortid, nåtid og fremtid i konstruksjonen av selvet (Straub (ed.) 2006, White, Hayden and Epston 1990:13). Ut fra en slik forståelse vil historiefortelling og narrativ knyttet til overgangsrettferdighetsprosesser kunne få konstruktiv betydning for ofrenes identitetsdannelse og deres mulighet for å orientere seg mot en bedre fremtid.

Dersom det er mangel på kunnskap om hva som egentlig hendte under den konfliktfulle fortiden, hvorfor dette skjedde og hvem som var ansvarlige, kan livshistorien til offeret framstå som ugyldig og fragmentert. Dersom hendelsene i fortiden ikke blir definert og kommunisert offentlig som overgrep og kriminalitet, eller dersom offerets historie ties i hjel, vil resultatet kunne bli at offeret ikke blir i stand til å forstå hvem hun var, hvem hun er i dag og hvem hun kan bli i fremtiden.

Gjennom en konstruktiv prosess kan minnene om den konfliktfulle fortiden re-evalueres og re-fortelles som en del av et større narrativ, et narrativ som legitimerer minnene som sannhet og som del av en kollektiv erindring. Håpet for mange ofre i Kambodsja er da at en slik kollektiv erindring kan bidra til at noe liknende ikke gjentar seg i fremtiden.

Avslutning

I forbindelse med rettsoppgjøret blir det gjort en stor innsats for å relatere prosessene ved tribunalet til ofrenes søken etter sannhet og rettferdighet. Instrumentet for å gjøre dette er historiefortelling. Dette berører kjernen i spørsmålet om erindring og glemsel, sett i forhold til «den vanskelige historien».

Ved å ta utgangspunkt i Kambodsja er det mulig å illustrere hvordan historiefortelling kan ha både et konstruktivt og et destruktivt potensiale. Minne og glemsel står i forhold til hverandre når en skriver historie, og spesielt når en bruker historien eller historiefortelling som instrument for å oppnå bestemte former for kunnskap, verdier eller bevissthet.

Gjennom Røde Khmer-tribunalet får historiefortellingen en instrumentell betydning, men med et konstruktivt siktemål: å gi kunnskap og bevissthet om historien. I Kambodsja er historien tidligere blitt brukt som instrument i et politisk maktspill hvor ofrene ikke har fått lov til å ytre seg fritt, og hvor glemsel har vært en bevisst strategi fra regimets side. Derfor hersker det usikkerhet og forvirring rundt hva som egentlig hendte i perioden 1975–1979 og hvem som var ansvarlige. Mange tror fremdeles at det kun var Pol Pot som var skyldig. Mange har isolerte minner om at det for eksempel kom en gjeng sortkledde demoner inn i landsbyen og drepte familien for så å bli borte igjen. Etter dette har de levd med minnene uten å ha en større historie eller sannhet å relatere dette til. Det er mange slike historier i Kambodsja. Der kollektive historiske sannheter ennå ikke er etablert, får myter og tvilsomme oppfatninger råde.

Det er her bruken av historien kommer inn som et viktig instrument i prosessen for å sikre overgangsrettferdighet i Kambodsja. Dette er også bakteppe for å forstå at så mange av kambodsjanerne jeg intervjuet, gav uttrykk for at det viktigste for dem var å få vite sannheten om hva som hendte og hvem som var ansvarlige for at to millioner mennesker mistet livet. En mulig effekt av tribunalets virksomhet er at ofrene kan relatere sine minner og sine historier til en større fortelling, til kollektive minner og kollektive sannheter. Når kollektive minner er legitimert som sanne representasjoner av den konfliktfulle fortiden, kan ofrene oppnå en form for narrativ rettferdighet.

Litteratur

- Bell, Christine (2009:5–27): «Transitional Justice, Interdisciplinary and the State of the ‘Field’ or ‘Non Field’». *International Journal of Transitional Justice*, Vol. 3. Oxford Journals. Oxford University Press.
- Chandler, David (1991): *The Tragedy of Cambodian History. Politics, war and revolution since 1945*. New Haven and London: Yale University Press.
- Cioreiari, John D. (ed.) (2006): *The Khmer Rouge Tribunal*. Documentation Series No. 10. Cambodia: Documentation Centre of Cambodia.
- Dunlop, Nic (2004): *The Lost Executioner. A story of the Khmer Rouge*. UK: Bloomsbury.

- Dy, Kamboly (2007): *A History of Democratic Kampuchea (1975–1979)*. Cambodia: Documentation Centre of Cambodia.
- Kritz, Neli J. (ed.) (2004): *Transitional Justice. How emerging Democracies reckon with former Regimes*, Vol. 1. Washington: United States Institute of Peace Press.
- Lambourne, Wendy (2009): «Transitional justice and Peacebuilding after Mass Violence». *International Journal of Transitional Justice*, Vol. 3. Oxford Journals. Oxford University Press.
- Linton, Suzannah (2004): *Reconciliation in Cambodia*. Cambodia: The Documentation Center of Cambodia.
- McAdams, James A. (ed.) (2001): *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Mink, Louis O. (1970): «History and Fiction as Modes of Comprehension». *New Literary History*. Vol. 1, No. 3, History and Fiction. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press.
- Ricoeur, Paul (1990 [1992]): *Oneself as Another*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Roht-Arriaza, Naomi (1990): «State responsibility to investigate and prosecute grave human rights violations in international law». *California Law Review*, 78.
- Short, Phillip (2007): *Pol Pot. Historien om et mareritt*. Norge: Cappelen.
- Straub, Jürgen (ed.) (2006): *Narration, Identity, and Historical Consciousness*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Teitel, Ruti G. (2000): *Transitional Justice*. New York: Oxford University Press.
- White, Hayden and David Epston (1990): *Narrative Means to Therapeutic Ends*. New York: Norton.

DEL II

Å arbeide med den vanskelige historien

Quisling-utstillingen på Telemark Museum

Lene Elisabeth Walle

Tenk dere følgende situasjon: En samling mennesker sitter rundt et lunsjbord på et lite, norsk museum. Året er 1999. Museumslederen har ordet og forteller om en av byens og landets mest forhatte menn: Vidkun Quisling. Hun snakker også om andre profilerte menn fra byen, bl.a. Henrik Ibsen og Hjalmar Johansen. Da er det at museets nyansatte sivilarbeider utbryter: «Hvem var han Quisling, igjen?»

Jeg vet ikke om denne episoden foregikk nøyaktig slik, og det er heller ikke så viktig. Det avgjørende er at man på Telemark Museum da begynte å arbeide med ideen om en utstilling hvor Vidkun Quisling, hans liv og gjerninger, skulle få en sentral plass. Målgruppen skulle være unge mennesker mellom 14 og 20 år. Målet var at de etter å ha sett utstillingen ikke lenger skulle lure på hvem Quisling var, og de skulle også gis grunnlag for å reflektere over egne meninger og valg ved å speile seg i bildet av Vidkun Quisling, hans situasjon og samtid.

Veien frem mot utstillingsåpning skulle imidlertid vise seg å bli uvanlig lang og bratt. Utstillingen åpnet først 15. mai 2007 og var deretter åpen for publikum i to sommersesonger frem til september 2008. Denne artikkelen handler om hvorfor utstillingen ble laget, om arbeidet underveis og om resultatet.

Bakgrunn

I 1998 skiftet Fylkesmuseet for Telemark og Grenland navn til Telemark Museum. Museet var da et regionalt museum, lokalisert i Skien. Museet hadde ansvar for Henriks Ibsens barndomshjem og Brekkeparken (friluftsmuseum og storgårdsanlegg), samt store fylkesomspennende gjenstandssamlinger. I 1999 begynte norske museer å se konturene av den store museumsreformen som skulle komme. I Telemark førte dette bl.a. til at alle museene i midtre og nedre Telemark inngikk konsolideringsavtale med Telemark Museum. Dette innebar at Telemark Museum tok over drift og forvaltning av de enkelte museene. Dette arbeidet ble påbegynt i 2002 og ble først fullført i 2008.

Midt oppe i denne store omleggingen, sammenslåingene og avtaleinngåelsene skulle museene driftes og forvaltes som før. Utstillinger skulle planlegges og produseres, skoleklasser skulle ha gode tilbud, bygningene skulle vedlikeholdes, og i tillegg skulle de tusen andre gjøremålene som kjennetegner museene, utføres. I Skien satte man seg altså ned og planla en utstilling om en av norgeshistoriens mest kontroversielle menn, Vidkun Quisling. Og reaksjonene lot ikke vente på seg. I styret, og i lokal-samfunnet, ble sinnene satt i kok over at museet skulle bruke tid og penger på en slik mann. Underforstått – denne mannen var ikke verdig en plass på museum. Resultatet av dette var at styret ba direktøren sette planene om en slik utstilling på vent.

Daværende leder på Telemark Museum, Vibeke Mohr, er imidlertid ikke en skyggeredd dame. Hun mente det var riktig å sette fokus på Quisling og hans rolle i norsk historie, og at det nettopp var viktig at det var et museum som gjorde dette, med museenes troverdighet, metode og faglighet som ballast. At det ble Telemark Museum var naturlig, i og med Vidkun Quislings bakgrunn og oppvekst i fylket. Hun holdt derfor saken varm.

Etter hvert sto hun heller ikke helt alene med utfordringene. Samtidig som norske myndigheter begynte å stille spørsmål ved antallet og kvaliteten på norske museer, noe som resulterte i den store museumsreformen, begynte også flere å stille spørsmål ved museenes samfunnsrolle. Det ble snakket stadig høyere om at museene, for å være aktuelle samfunnsinstitusjoner, måtte innta en mer samfunnskritisk rolle. Museenes arena og metode måtte brukes til å debattere ulike temaer, slik at befolk-

ningen i større grad kunne oppleve og reflektere over ulike sider ved vårt samfunn.

Ett resultat av dette var BRUDD-prosjektet, startet av ABM-utvikling i 2003. Ni museer og én fylkeskommune var deltakere i prosjektet, deriblant Telemark Museum. I ABM-skrift nr. 26 heter det: «Prosjektet BRUDD skal stimulere museene til å hente fram og fortelle de vanskelige og marginaliserte historiene, tørre å stille spørsmål, ta standpunkt, invitere til debatt og *utøve en problemorientert samfunnskritisk funksjon.*» Ved å fokusere på Vidkun Quisling og lage en utstilling basert på hans historie, svarte Telemark Museum nettopp på denne utfordringen.

Hvorfor utstilling om Vidkun Quisling?

Vidkun Abraham Lauritz Quisling var født 18. juli 1887 i Fyresdal i Telemark. Hans foreldre var Jon Lauritz Quisling og Anna Caroline Bang. Oppveksten hadde han i Fyresdal, Drammen og Skien. Eksamen artium tok han på Latinskolen i Skien. Det var også i Skien han tilbrakte sin ungdomstid. Han vokste opp med to brødre og én søster. Det er skrevet mange bøker om oppveksten hans, og det er mange forskere som har lett i hans barndom og familieforhold for å finne årsakene til hans politiske valg i voksen alder.

24. oktober 1945 ble Quisling skutt på Akershus festning. Allerede i mai 1940, få dager etter okkupasjonen og Quislings annonsering av maktovertakelsen, ble hans navn synonymt med ordet forræder. I alle år siden har hans gjerninger vært gjenstand for spekulasjoner og satt inn i ulike sammenhenger.

Årene før, under og etter 2. verdenskrig var problematiske i norsk historie. Mange mennesker inntok standpunkter som vanskeliggjorde deres eget og familiens liv, standpunkter som har fått konsekvenser frem til våre dager. I et slikt perspektiv er denne historien spesielt sår og vanskelig.

For Telemark Museum var det ikke et poeng i seg selv å lage en biografisk utstilling som beskrev Vidkun Quislings liv og gjerninger, selv om vi satte det inn i et relieff av samtidens ideologier og realisme. Vi anså det som et viktig poeng å gi målgruppen kunnskaper om dette, men museets overordnede mål var å bruke historien til å skape refleksjon og kritisk inn-

sikt hos unge mennesker. Vi ønsket også å få dem til å reflektere over eget tankegods og hvilke standpunkter de selv inntok i forhold til ulike problemstillinger i dagens samfunn. Om vi klarte å nå målet 100 % er vi usikre på. Årsaken til dette vil jeg drøfte nærmere i det følgende.

Interne utfordringer

Internt i museet var det ikke selvsagt at man skulle bruke krefter, tid og penger på en slik utstilling. Museumsfolk har, i likhet med mange utenfor museene, sterke oppfatninger av hva et museum skal *være*, og er enda mer opptatt av hva museene skal *gjøre*. Museumsfolk har et svært bevisst forhold til knappe ressurser og utnyttelsen av disse. I tillegg har vi stor faglig integritet, og tar nødvendig på oss oppgaver som går ut over eget kompetanseområde. Telemark Museum var midt oppe i store konsolideringsutfordringer, og var smertelig klar over mange uløste oppgaver innen forvaltning og formidling. Samtidig manglet institusjonen intern spesialkompetanse på tidsperioden og problemstillingen. Den interne motstanden mot utstillingen var derfor forståelig. Men fordi det var snakk om gode museumsfolk med innsikt i et samfunn i endring og behov for å følge overordnede føringer, snudde holdningene raskt. Etter noe tid støttet de ansatte helhjertet opp omkring planene om utstillingen. Denne støtten, sammen med evnen til omstilling og høy grad av kreativitet, skulle vise seg å være avgjørende da man kom dit at utstillingen faktisk skulle realiseres.

Verre var det faktisk med deler av styret. Planene om utstillingen ble diskutert i museets styre i flere omganger. I 1999 vedtok de å sette utstillingen på vent. Men så endret styret holdning, og våren 2006 vedtok de endelig at utstillingen skulle stå ferdig til sesongåpning i 2007. Vibeke Mohr sluttet som direktør ved museet i mai 2006, og da jeg begynte som direktør i oktober 2006, var utstillingens skjebne ennå uavklart. Styrets vedtak var gjeldende, men styret sa samtidig at det var opp til ny direktør om utstillingen faktisk skulle realiseres. Her måtte det handles raskt.

Avgjørelsen om å følge styrets vedtak ble tatt, og arbeidet med å realisere utstillingen ble tatt opp igjen i november 2006. Avgjørelsen var ikke uproblematisk. Det var mange uavklarte spørsmål, bl.a. vedrørende

finansiering, prosjektorganisering og eksterne konsulenter. Ikke minst var det problematisk at styret ikke var samlet i forståelsen av hva som skulle skje. Særlig ett styremedlem tok til orde for at det var galt av museet å lage denne utstillingen. Denne motstanden ble eksponert i offentligheten, og pressen ble flittig benyttet til ytringer omkring museet og utstillingen.

Debatt og ekstern motstand

Debatten omkring utstillingen var stor helt fra ideen ble lansert, ikke bare blant de ansatte og i styret, men også i samfunnet ellers. Det var stor interesse for og mye fokus på utstillingen i mange år før den ble realisert. Uttalelser om utstillingen ble tolket og vurdert, og det oppsto tidlig ulike forestillinger omkring hva utstillingen skulle innholde, hvem som skulle høres, og hvilken «side» som skulle presenteres.

For å sikre et best mulig grunnlag for en god utstilling med fokus på riktige problemstillinger, ble det derfor som del av et forprosjekt i 2004 og 2005 nedsatt en tverrfaglig gruppe som skulle diskutere utstillingens innhold. Diskusjonene her la et viktig grunnlag for endelig valg av konsept. Forprosjektgruppen bestod av professor Hans Fredrik Dahl, filosof Einar Øverenget, historiker Ingvar Skobba, psykiater Finn Skårderud, avdelingsleder Per Rekdal, rådgiver Hilde Holmesland, rådgiver Merete Frøyland, professor Thomas Hylland Eriksen og museumsdirektør Vibeke Mohr. I tillegg ga også hjemmefrontmuseets leder Arnfinn Moland og professor Oddvar Høidal innspill til gruppen. Ingvar Skobba var eneste medlem fra forprosjektgruppen som var med på å utforme den endelige utstillingen.

Diskusjonene fra forprosjektgruppen ble ført videre til prosjektgruppen av Ingvar Skobba, som deltok der sammen med prosjektleder og museumspedagog Hilde Fiskum, utstillingskonsulent Bjørn Helgedagsrud og artikkelforfatteren. Alle var ansatt ved Telemark Museum. Prosjektgruppen var hurtigarbeidende. Den startet opp i november 2006. Utstillingsåpning var 15. mai 2007.

Det ble tidlig bestemt at målgruppen skulle være ungdom mellom 14 og 20 år, og at målsettingen som nevnt var å få disse unge menneskene til å reflektere over egne valg og handlinger ut fra kunnskap om Quisling og de valg han foretok. Prosjektgruppens valg av tema og utstillingstekniske

grep for å nå denne målsettingen ble påvirket av mange forhold. Økonomi var én ting, tidsaspekt, utstillingslokalene og eksterne samarbeidsparter var andre.

Enkelt personer og grupperinger som tok standpunkt mot utstillingen i media og gjennom henvendelser til museet, hadde ulik agenda. Grovt sett kan motstanderne deles i tre kategorier; det var de som på generelt grunnlag mente at denne type problemstillinger ikke hørte hjemme på museum, det var de som ikke ønsket at man skulle belyse problemstillingen fordi det implisitt var en forherligelse av Quisling og hva han sto for, og til sist var det de som ikke ønsket at museet skulle arbeide med dette fordi de var redd for at museet ikke ville gi Quisling den ære de mente han fortjente. De hadde altså ulike utgangspunkt for sin kritikk av den planlagte utstillingen, men felles for dem alle var at de hadde liten tiltro til at museet ville kunne lage en – etter deres mening – bra utstilling om temaet. Det ble bl.a. uttalt frykt for at ungdom ville kunne rekrutteres til nynazismen ved å besøke utstillingen, at det historiske utvalget ville bli ubalansert eller feilaktig, og at staben ved museet var feige og for *main stream* i forhold til utvalg og fremstilling. I styrets vedtak om utstillingen sto det at styret skulle lese og uttale seg om utstillingstekstene underveis i prosessen. Da dette ble gjort, gikk enkelt personer til media og kalte planene og tekstene bl.a. for skamløse og amatørmessige.

Oppsummert kan den eksterne interessen og alle motkreftene beskrives som svært belastende for prosjektgruppen og resten av museets stab, som hadde tatt på seg et krevende oppdrag. Det ville ha vært politisk korrekt å si at all debatt og kritikk underveis betød mer refleksjon i museet, og dermed en bedre utstilling. Totalt sett må jeg nok konkludere med det motsatte. Motkreftene virket energitappende og demotiverende, og påvirket konseptet på en negativ måte. Motstanden medførte at de mest kontroversielle problemstillingene, de mest utfordrende samarbeidspartnerne og de mest vågale grepene ble lagt til side for å skape minst mulig uro. Mange vil si dette var feigt og til dels ødeleggende for utstillingen. Jeg vil si det var nødvendig for å klare å gjennomføre prosjektet.

Motkreftene påvirket også utstillingens innhold på en annen måte. Økonomien ble sterkt lidende i og med at sponsorer, både offentlige og private, vegret seg for å bidra til et slikt problematisk prosjekt. Den eneste

eksterne bidragsyter som deltok med penger til selve utstillingen, var stiftelsen Fritt Ord. Deres støtte var da også nettopp begrunnet i utstillingens fokus på et vanskelig tema. Motkreftene var også medvirkende til at selve utstillingsarbeidet ble svært vanskelig, med en langdryg innledning og kort tid til gjennomføring. Dette påvirket uten tvil utstillingens kvalitet.

Det mest positive som kom ut av all avisskrivingen, radiodebattene og TV-innslagene, var at utstillingen fikk mye gratis markedsføring. I 2007 var Quisling-utstillingen på Telemark Museum en av de mest omtalte utstillinger i norsk presse. Også utenlandske aviser fattet interesse og skrev om utstillingen og det problematiske arbeidet med den. En sideeffekt var at ettersom utstillingen var så mye omtalt i media og i museums kretser i mange år før den åpnet, var «lufta gått litt ut av ballongen» da den endelig var en realitet. Folk var blitt litt lei av debatten, temaet og til dels hele utstillingen.

Kritikkene av den ferdige utstillingen viste seg i hovedsak å være positive. «Stramt og tankevekkende», «fenomenalt», «gir større perspektiv», var ord som ble brukt i avisenes overskrifter. Noe negativ kritikk kom imidlertid også, bl.a. mente enkelte at museet blandet sammen offerrolle og fremstilte Quisling som skadelidende på lik linje med krigens ofre. Jevnt over tyder likevel mye på at vi klarte å lage en balansert utstilling som belyste problemstillingene på en god måte. Tilbakemeldingene fra skolene som brukte utstillingen i undervisningen, og ungdommene og andre besøkende som skrev ned sine inntrykk på veggaviser i utstillingen, ga oss en indikasjon på at vi langt på vei nådde målsettingen med arbeidet.

Gjennomføring

Medlemmene i prosjektgruppen hadde en klar rollefordeling. En historiker med høy kompetanse på tema og tidsperiode sto for det faglige innholdet og valg av historiske problemstillinger. Prosjektlederansvar og formidlerperspektivet ble ivaretatt av museums pedagog. Vedkommende ble i prosjektperioden fritatt fra alle andre oppgaver på museet. Utforming og utstillingstekniske grep ble valgt av museets utstillingskonsulent. Han hadde også ansvar for å hente inn hjelp fra museets håndverkere og andre som kunne bidra med ulike praktiske løsninger. Men han kunne

ikke fritas for andre oppgaver, for 17. mai 2007, to dager etter åpning av Quisling-utstillingen, åpnet Telemark Museum en stor historisk utstilling i forbindelse med byjubileet i Porsgrunn. Dette viser utfordringene til et konsolidert museum; det er mange anlegg, mange utstillinger og mange forventninger som skal møtes. Å prioritere og å velge bort kan noen ganger være vanskeligere enn å gjøre selve jobben.

Min egen rolle i prosjektgruppen var farget av utstillingens kontroversielle karakter. Det var viktig for meg, som museets direktør, å være inne i de ulike diskusjonene og å være med på de ulike valgene som prosjektgruppen måtte foreta. Selv om det var utformet en markedsføringsplan for utstillingen og prosjektleder sto for mye av pressearbeidet, var det viktig at jeg, som direktør og ansvarlig for museets formidling, følte jeg kunne stå rakrygget i alle diskusjoner, at jeg var trygg på den faglige forankringen og på de mange prioriteringer som ble gjort underveis i prosessen. Mye av debatten var det naturlig nok jeg som frontet. Det er også jeg som har fulgt opp de mange henvendelsene om utstillingen i etterkant.

Veldig mange av valgene om innhold og utforming ble tatt av gruppen som helhet. Blant annet landet vi tidlig på noen overordnede grep i selve presentasjonen. Disse grepene var innledningsvis å vise Quislings biografi; hans familiebakgrunn, oppvekst, utdanning, yrkesvalg og politiske karriere. Naturlig nok var det sterkt fokus på krigsårene. Hans handlinger i disse årene ble kommentert både av støttespillere og motstandere av regimet. Deretter fokuserte vi på konsekvensene av hans valg, situasjonen for enkeltmennesker og enkeltgrupper i Norge under okkupasjonen, samt satte fokus på rettsoppgjøret med forsvarers og aktorats argumentasjon.

Quisling ble fengslet og henrettet, og i en egen avdeling i utstillingen ble problematikken rundt dødsstraff belyst. Her brukte vi en av utstillingens få gjenstander, døra fra Quislings celle i Møllergata 19. Denne ble utlånt fra Norsk Folkemuseum.

Fra dødsstraff gikk publikum videre til «refleksjonsrommet» som fokuserte på de mange kriger i verden i dag, og hvilke enorme lidelser disse påfører menneskeheten. Mange unge fortalte at nettopp denne delen av utstillingen berørte dem sterkt, og fikk dem til å se sammenhengen mellom krigen i eget land og kriger «langt borte». Prosjektgruppen hadde en del diskusjoner om hvilke grep som måtte til for å berøre dagens dataspil-

lende og krigsfilmelskende unge. Vår erfaring var at enkle, men sterke bilder og tekster var mer enn nok til å vekke reaksjon. Det som ble fortalt på museet, ble opplevd som reelt og ekte, ikke kunstig og konstruert slik ungdommen var vant til.

Det siste vi valgte å vise før publikum forlot utstillingen, var eksempler fra den store debatten: alle avisoverskriftene og «krigstypene» som var blitt utstillingen til del – burde denne typen historier vises på museum? I tillegg hadde vi tre store veggaviser som til stadighet måtte skiftes ut. Her ba vi om kommentarer, reaksjoner, tanker og innspill. Mange delte dette med oss. Ikke bare unge, men også eldre mennesker fortalte hva de tenkte. Det er nå en student ved Høgskulen i Telemark som bruker disse veggavisene i en masteroppgave om utstillingen. Hun spør seg om museet har oppnådd målsettingen om refleksjon og økt innsikt i egen virkelighet. Det er unødvendig å fortelle at vi på museet er svært spente på resultatet.

Prosjektgruppen diskuterte også gjenstanders plass i utstillingen. Et museum har normalt et materielt grunnlag for sine utstillinger. Derfor var det litt rart ikke å skulle bruke gjenstander og annen autentisk dokumentasjon for å formidle en historie. Når det gjaldt temaet vi jobbet med i denne utstillingen, kom det imidlertid inn problemstillinger som relikviefangst, og vi var usikre på om fokus på enkeltgjenstander kunne overskygge budskapet. Vi kom derfor til at gjenstandstilfanget skulle være svært begrenset, og at de gjenstandene vi valgte, måtte ha et spesielt, symboltungt innhold. Dette fant vi i den store globusen som Quisling fikk av Hitler og som stod plassert på Quislings kontor på Bygdøy. Denne ble utlånt av Norsk Hjemmefrontmuseum. Vi fant det også i gyngehesten Quisling brukte som barn, utlånt av et anonymt familiemedlem. Og i den tidligere nevnte celledøra. Alt dette var iøynefallende gjenstander – gode symboler på Vidkun Quislings barndom, på hans politisk virke og på konsekvensene av hans handlinger.

«Spin off-produkter»

I planleggingen av selve utstillingen var det naturlig å ha sterkt fokus på læreplanene og skolenes behov for vårt arbeid i sin undervisning. Dialogen med skolene, både med lærere og elever, var derfor tett også i planleggings-

arbeidet. Målgruppen, unge mellom 14 og 20 år, ble hentet inn for å gi innspill til prosjektgruppa. Dette viste seg å være svært nyttig for resultatet.

Det var riktig å arbeide så tett opp mot skolene. Vi ser at de aller fleste unge som kom til utstillingen, kom sammen med klassen sin og lærerne sine. Antallet unge som kom alene, uten voksne, var forsvinnende lite. Motsatt erfaring har vi med nettstedet www.quislingutstillinga.no, laget av Tor Anders Gustavsen for museet, som kanskje kan ha nådd en litt bredere gruppe. Likevel har vi også her en indikasjon på at de fleste har brukt nettstedet i forbindelse med skolearbeid. Selv i dag, flere år etter at utstillingen stengte, vet vi at flere lærere bruker nettsiden i sin undervisning.

Selv om utstillingens målgruppe var ungdom, var det store antallet enkeltbesøkende godt voksne mennesker. For å møte deres interesse for utstillingens tema arrangerte museet vinteren og våren 2008 en forelesningsrekke. Historikerne Hans Fredrik Dahl, Terje Emberland og Odd-Bjørn Fure var forelesere. Disse forelesningene var svært godt besøkt.

Avslutning

Telemark Museum er svært bevisst på sin samfunnsrolle og på myndighetenes ønske om at museene skal bidra til kritisk refleksjon og samfunnsansvar. I all vår formidling er disse problemstillingene med, både i planlegging og gjennomføring. Etter at vi tok ned Quisling-utstillingen i 2008, har vi imidlertid ikke vært så tydelige på dette i vår produksjon av utstillinger. Det er mange grunner til det. Personalsammensetning betyr mye; andre store oppgaver og utfordringer knyttet til økonomi i forbindelse med utstillinger spiller selvfølgelig også sterkt inn. Men erfaringene vi hentet fra arbeidet med Quisling-utstillingen, ligger der som en verdifull ressurs. Kanskje er vi nå kommet så langt at vi igjen kan ta sjansen på en ny, dristig storproduksjon?

Agders rasistiske fortid

Tilsløring og avsløring av aktører

Roger Tronstad

Den realhistoriske basisen for denne artikkelen er bruddstykker av rasismens fortid på Agder. Rasisme står her for fremmedhat og antisemittisme som kom til uttrykk i mellomkrigstida og under 2. verdenskrig, og jødeforfølgelsen under krigen. Aktør er i utgangspunktet et nøytralt begrep, men i denne sammenhengen skal det brukes om en bestemt gruppe aktører, nemlig personer som uttrykte fremmedhat og antisemittisme, og personer som deltok i registrering og arrestasjon av jøder og i beslagleggelse og omsetning av jøders eiendom. Deres holdninger og handlinger vil i dag ut fra et allment verdisyn komme i et kritisk lys. I framstillingen som følger, vil begrepet aktør altså være negativt ladet.

Artikkelen vil ta opp ulike aspekter knyttet til det å avsløre personnavn i forbindelse med publisering av øm historie. Spørsmålet er: I hvilke tilfeller kan historikeren navngi aktørene, og i hvilke bør man la være? I drøftingen skal en del eksempler trekkes inn. Mitt standpunkt er at historikerne ikke bør skjule aktører som vi oppdager i vår kollektive historie, med mindre det er juridiske eller etiske grunner til å la være. Derfor blir det ikke noe tema å drøfte nærmere hva som er hensikten med å oppgi navn.

Refleksjonene skal gjøres på grunnlag av eget pågående forskningsarbeid med jødernes og antisemittismens historie på Agder og på grunnlag av reaksjonene på boka *Jakten etter jødene på Agder. Fortellinger om det sørlandske holocaust*, skrevet av Thomas V.H. Hagen, Gro Kvanvig og Roger Tronstad (Kristiansand, Stiftelsen Arkivet, 2010).

«Rasehygienisk og biologisk kontroll»

Den pseudovitenskapelige rasebiologien oppsto gjennom andre halvpart av 1800-tallet. Rasebiologene, som ikke arbeidet med basis i dagens vitenskapelige prinsipper, hevdet at ikke bare dyr, men også mennesker kunne inndeles i forskjellige raser, og at noen raser var dårligere enn andre. Rasehygieniske tanker var helt vanlige i Norge i mellomkrigstida. De nord-europeiske tilhengerne av rasehygienien mente at siden den germanske rasen var bedre enn andre raser, måtte germanerne unngå å blande seg med andre for at ikke arvestoffet skulle bli svekket. Kategorisering av mennesker etter rase var lite kontroversielt og slett ikke ulovlig. Det samme gjaldt bruken av begrepet og betegnelsen rase. Det kontroversielle lå i nedsettende og nedvurderende karakteristikk av etniske folkeslag eller religiøse grupper ut over å kalle dem en egen rase.

Tilhengerne av rasehygienien rettet sitt skyts for det første mot mørkhudete, fremmede folkeslag generelt, og for det andre mot jødene spesielt. Antisemittismen i Tyskland fra slutten av 1800-tallet fant næring nettopp i raseteoriene.

En av Norges ledende rasehygienikere fra rundt 1910 var apoteker Jon Alfred Mjøen. I 1920-årene utarbeidet Mjøen et forslag til «biologisk kontroll» med innvandringen. Han ville nekte oppholdstillatelse for blant andre åndssvake, sinnssyke, de som hadde kjønnssykdom, de som ikke tidligere hadde hatt noe arbeid, og de som ikke hadde noe hjemsted. Mjøens tanker vant tilslutning hos Bondepartiet og mange enkeltpersoner, og Agder fikk sterke talsmenn for rasehygienien. Et av de tydeligste eksemplene kom sommeren 1931. Da publiserte den bondepartivennlige nynorskavisa *Agder Tidend* en rekke artikler med fellestittelen «Raseproblem» (03.06., 05.06., 08.06., 12.06. og 03.07.1931). Alle artikler er skrevet av en og samme forfatter. Hver artikkel avsluttes med at det bør innføres «... rasehygienisk og biologisk kontroll med innvandringi», slik som Bondepartiet nå gikk inn for.

Forfatteren mente at det var eliten av nordmenn som utvandret, mens Norge i stedet fikk tilbake folk som ofte var «sterkt raseblanda» og mindre levedyktig enn «den reine germanske rase». «Serleg burde land med tolleg rein nordisk rase berre gjeva løyve til innvandring fraa land med nordisk rase», sier forfatteren, som ville ha vern mot innsig av folk spesielt fra

«Sudaust-Europa». Men generelt mente han eksplisitt at innvandrere til Norge var ulærde, uproduktive, uærlige, pengegriske, raseblanda, kriminelle løsarbeidere og bastarder, som sto bak de fleste drap og alvorlige kriminelle handlinger, og som dessuten var befenget med sinnssykdom og syfilis. Han så også med bekymring på at den germanske «yverklassa» ble stadig mer blandet med «jødeætter».

I artiklene uttrykkes det bekymring for at innvanderne påførte politiet svært mye bry. Dette har nok sammenheng med hvem artikkelforfatteren var. Artiklene er nemlig signert politikonstabel Berner Eikeland. Han var ansatt ved Kristiansand politikammer. Eikeland må ha fått grønt lys fra politimesteren til å forfekte synspunktene sine i media.

Raseproblemet.

Fem artiklar av politikonstabel Berner Eikeland.

I.

Gjeng dei byggjande og berande ættene tilbake?

Aar um anna reiser det tusen paa tusen av vaare beste og livskraftigaste menn og kvinner ut or landet, serleg til Amerika. Mor Noreg hev fostra dei upp ved sin eigen barm, fødd dei, klædd dei, gjeve deim utdanning. ofte framifraa god. So reiser dei ut, — eliten av det norske folk — og vigjer resten av livet sitt til strid for tilværet i framlandet.

I staden for desse fær me att folk av ymse nasjonalitet, ofte sterkt raseblanda; dei er fatige og mykje mindre livedyktige enn den reine germanske rase.

men langt. Vitskapen hev etterkvart gjort uhorvelege framstig, han hev granska ut og kjaarlagt naturkreftene baade i den makrokosmiske og den mikrokosmiske verdi. Etterkvart gjer menneski bruk av desse oppdagane, og teknikken tek kreftene i si teneste.

Men medan alt dette gjeng sin sigergang yver verdi, so ser me det syrgjelege faktum at mennesket sjølv hev ikkje fylgt med i den rivande utviklingi. Ein skulde tru at alle dei veldige framstig som lækjarvitskapen hev gjort maat-

Berner Eikeland døde i 1975. Det er ikke ulovlig å trekke fram navnet hans her. Men er det uetisk? Svaret må være nei, av flere grunner. Det å forfekte rasehygieniske og fremmedfiendtlige tanker i mellomkrigstida var ikke uvanlig, og det var ikke ulovlig. Det er ikke kjent at Eikeland har uttrykt seg hatsk mot navngitte «fremmede» enkeltpersoner. Et annet moment er at Eikeland var født i 1903 og dermed bare 28 år i 1931, og muligens skarpe i kantene enn han ble senere.

Etter krigen viet Eikeland seg til en annen interesse. De nevnte avisartiklene fra 1931 inneholder redegjørelser for folkevandringer gjennom historien for å bygge opp under argumentasjonen for at en fremmedinvasjon var under anmarsj. Det er nettopp historieinteressen Eikeland har blitt kjent for i ettertid. Han tok aldri noen akademisk grad i historie, men gjennom mange år drev han utstrakt lokalhistorisk gransking av bygdene på begge sider av fylkesgrensa mellom Vest-Agder og Rogaland, og han har etterlatt seg artikler og mye upublisert materiale. Eikelands granskingsinnsats ble høyt verdsatt av den kjente historikeren Andreas Holmsen, som engasjerte Eikeland som prosjektmedarbeider. Holmsen har omtalt Eikelands «... skarpe og sikre iakttagelser og hans evne til selvstendig kombinasjon, som er parret med og tøylet av en nøktern kritikk og en levende realitetssans» (Stylegar 2004). Berner Eikeland har altså hittil vært kjent som en lokalhistorisk kapasitet (Repstad 1974:11). At han har forfektet fremmedhat og rasehygienisk nedsettende karakteristikker av folkeslag som er mørkere i huden enn nordboerne, har gått i glemmeboka.

Mennesker har flere sider, både positive og negative, og synspunkter, standpunkter og interesser kan forandre seg gjennom livet. Når man skal behandle et historisk tema, f.eks. antisemittisme, innebærer det å få fram kun én side ved individet eller aktøren. Det er ikke rom for å få fram hele mennesket i alle sine fasetter, slik som i en biografi. Det å trekke fram positive sider ved et menneske kan likevel være en måte å rettferdiggjøre bruk av personnavn på hvis det føles tvilsomt å navngi personen bare i sammenheng med en negativt ladet side.

Det er naturlig å benytte Eikelands navn. En historiker bør generelt navngi aktører, bidragsyttere og deltakere i viktige samfunnsmessige fenomener, hendelser og prosesser, så sant det ikke er ulovlig, dvs. taushetsbelagt, å bruke navn. Det er mer opplysende å benytte navn, og i noen tilfel-

ler kan det skape spekulasjoner om hvem aktøren var hvis navnet utelates. I dette tilfellet kan Eikelands uttalelser dessuten drøftes og eventuelt forstås bedre i sammenheng med rollen hans både som politimann og senere folkevandringsgransker, og da blir det enten umulig eller meningsløst å unngå navn. I tillegg kommer det momentet at man må ta en som opptrer som offentlig tjenestemann mer alvorlig enn en privatperson eller en som ikke innehar en offentlig stilling. Eikelands rolle som aktør var at han på eget initiativ kom med rasistiske ytringer. I den forstand ble han en bidragsyter til rasismen på Agder, men bare med hensyn til holdninger og ikke handlinger.

Det neste eksemplet er en mann som til forskjell fra Eikeland fortsatte å forfekte kraftfulle synspunkter helt inn i alderdommen – og det i full offentlighet.

«Norge for nordmenn!»

Tankegangen bak den høyre radikale og nasjonalsosialistiske retorikken i mellomkrigstiden var bl.a. at det germanske og nordiske folket var rasemessig overlegent i forhold til andre i Europa, og at det germanske kontinentet og Norden sto i fare for å bli overtatt av de mindreverdige jødene og deres betalte lakeier, som representerte kommunismen, alias marxismen, alias bolsjevismen. De sistnevnte betegnelsene ble ofte brukt om hverandre som navn på den herskende hovedideologien som særlig var dominerende i Sovjetsamveldet. Samtidig ble det hevdet at det der fantes spesielt mange jøder i maktapparatet, og at jødene i øst brukte marxismen som skalkeskjul for å oppnå makt.

I Norge ble også arbeiderpartifolk kalt marxister, kommunister og bolsjevikere av de høyreekstreme. Blant andre ble arbeiderpartimann og statsminister Johan Nygårdsvold stadig beskyldt for å samarbeide med jødemarxismen. Nasjonalsosialistene skilte heller ikke så nøye mellom jøder og marxister. De var nærmest to alen av samme stykke. Norske ikke-jødiske arbeiderpartisympatisører kunne godt bli kalt jøder og definert som jøder i retorikken.

I første halvpart av 1930-årene bodde det en politisk engasjert mann i Kristiansand. Hans navn var Anders Lange. Lange var på den tiden sekretær

for Fedrelandslagetets sørlandsavdeling. Fedrelandslaget sentralt ble stiftet i 1925 og var en konservativ opplysnings- og propagandaorganisasjon som særlig agiterte mot Arbeiderpartiet og kommunismen. Fedrelandslaget fikk spesielt mye sympati fra det antisosialistiske Bondepartiet. Bondeparti-avisa *Agder Tidend* ble Fedrelandslagetets støttespiller og rapporterte stadig om organisasjonens arbeid.

Allerede i 1925 hadde man i møter i Evje fedrelandslag advart mot at «... Noreg skal vera arbeidsmarknad for utlendingar» og mot at en ny storkrig ville være «... en fare for den hvite races eksistens» (*Agder Tidend* 02.03. og 29.09.1925). Fra første øyeblikk var det tydelig at Fedrelandslaget på Agder dyrket det rotnorske og kristne, kjempet mot det fremmede og forfektet rasehygieniske tanker.

I 1930-årene ble det stor aktivitet i Fedrelandslaget rundt om på Agder. Delvis må dette ses på bakgrunn av den politiske uroen i Norge i de «harde» 30-årene, og med utviklingen i Tyskland som bakteppe. Men de mer aggressive og skjerpede holdningene som Fedrelandslaget på Agder inntok, må også tilskrives Anders Lange.

Det var særlig fra 1933 at Fedrelandslaget på Agder ble involvert i turbulente episoder. Det året startet for alvor Hitler-Tysklands agitasjon mot arbeiderbevegelsen, og bestemmelser og aksjoner mot jøder ble iverksatt. Venstresiden anså Fedrelandslaget mer og mer for å være både fascistisk og nazistisk. Et moment som falt mange tungt for brystet, var lagsmedlemmenes hilsningsmåte, dvs. opprakt høyre arm med åpen hånd, slik man gjorde i nazi-Tyskland. Sosialistene kalte dette rett ut for nazihilsen. Lange kommenterte på sin side at venstresidens hilsen besto av en knyttet neve, altså et aggressivt symbol (*Agder Tidend* 24.05.1934). På reisene sine rundt om på Agder havnet Lange ofte i fysiske basketak med AUF-ere og andre på venstresiden når temperaturen i debatten ble høy. I Langes retorikk inngikk bl.a. beskyldninger mot den norske arbeiderbevegelsens ledere for å ha «... søkt samarbeide med den internasjonale jødekapital» (*Christianssands Tidende* 20.03.1934).

Høsten 1934 ble det skjerpet stemning fram mot kommunevalgene. I september deltok Anders Lange på et møte i Fedrelandslaget i Oslo. Dagen etter møtet skrev *Tidens Tegn* om Lange: «Han talte voldsomt mot jødeinvasjonen og de farvede raser. ... Og han sluttet med en sterk appell

til ungdommen, at den måtte lære å skyte» (*Tidens Tegn* 14.09.1934). Dette fant den sosialistiske avisa *Sørlandet* grunn til å opplyse sine lesere om og minte samtidig om at Lange hadde sagt i *Agder Tidend* at Norge burde ha samme konsentrasjonsleirsystem som i Tyskland for politiske og religiøse motstandere (*Sørlandet* 14.09.1934).

På begynnelsen av 1930-tallet hadde Lange utarbeidet et opprop til Fedrelandslagets møtedeltakere. Der framgår det at kampen nå ville stå mellom «den jødiske internasjonalisme og den germanske nasjonalisme». Den førstnevnte dominerte allerede innen økonomi og politisk gjennom marxismen, særlig det marxistiske «jødevelde» i Russland. Oppropet ramser opp Marx, Engels og andre kjente «jøder» som bevis på hvem som sto bak. Og så poengteres valget – i form av et saftig ultimatum – som nordmenn nå måtte stilles overfor: «Norge for nordmenn eller for internasjonale jøder og annet farvet pakk. Velg!» Oppropet slår også til med: «Nasjonal Front i angrep og forsvar mot de farvede folk.» Dette skulle forfektes av ethvert lagsmedlem overalt (*Sørlandet* 08.06.1935).

På den ene sida kan man hevde at det viktige for Fedrelandslaget var kampen mot Arbeiderpartiet og kommunismen. Men det er ikke helt uinteressant at organisasjonen, i hvert fall på Agder, hadde «Norge for nordmenn» og «Nei til jøder og fargede» som kampsaker. Den rasistiske tonen og de nedsettende karakteristikkene av jøder vitner om at Anders Lange og trolig mange medlemmer av Fedrelandslaget på Agder hadde antisemittiske holdninger i tillegg til svært fremmedfiendtlige.

I mellomkrigstida ble rasehygiene langt på vei konsentrert om det som gikk under

Det er unødvendig å bevise at fleste av de store internasjonale finansledere er jøder.

Av marxistenes jødeledere skal nevnes: Karl Marx, profeten sely — og Friedrich Engels.

I Norge: Profesør Edvard Bull, Karl Marx mest begavede elev hos oss — forfatteren av Arbeiderpartiets prinsipielle program, Håkon Meyer, redaktør av Arbeiderpartiets månedsskrift, lederen og skaperen av Arbeiderpartiets studievirksomhet, K. F. Dahl, høiesterettsdommer o. a.

Russland: Lenin — kalmujøde — døde av syfilis, Leiba Trotsky, Litvinov, utenriksministeren o. m. fi.

Typisk for jødeledelsen i Russland kan nevnes at de marxistiske blodhundar har reist Judas Iskariot — den eneste av Jesu disciple om var ren jøde — en stor statue.

Tyskland: Karl Kautsky — en av verdens mest kjente Marx-fortolkere, ivrig deltager i 1918 revolusjonen. Wilhelm og Karl Liebknecht, tyske kommunistledere under revolusjonen, Rosa Luxemburg o. a.

Utsnitt av Fedrelandslagets opprop. (*Sørlandet* 8. juni 1935.)

navnet slektskygiene. Det var ikke bare nødvendig å være opptatt av en selv og ens potensielle partner når man skulle unngå uheldig biologisk samkvem og produksjon av avkom. For å gå grundig til verks og ta aktive forholdsregler kunne det være på sin plass å undersøke egen avstamning. Slektsgransking ble en yndet hobby, og stamtavler satt opp. På samme måte som bondenæringen var opptatt av avl, avstamning, kontroll og utvalg innen husdyrhold, ble dette ingredienser også i høyreradikales tanker om menneskeavl.

Det er ikke nødvendig her å minne om den utrydningen som ble en del av Hitlers politikk under 2. verdenskrig. Da krigen kom, var det for sent å trekke lærdom av den rasehygieniske, fremmedfiendtlige og antisemitiske agitasjonen. Det var tilhengerne som lettest slapp til i maktposisjoner i Norge under krigen. På Agder ble mange av de nasjonalsosialistiske tilhengerne medløpere for tyskerne, som bl.a. kunne utfolde seg på «Arki- vet». Der måtte mange av de høyreradikales motstandere fra 1930-årene unngjelde.

I årene etter krigen ble bildet snudd igjen. NS-tilhengerne måtte sone sin straff, mens motstanderne hadde seiret og ble helter. Men fremmedagitasjonen var ikke død. I 1960-årene prøvde Anders Lange å stifte et nytt parti. I 1973 lyktes han. Lange ble ansett for å være tilhenger av apartheidpolitikk og for at afrikanere trengte hvite til å styre for seg.

Etter terroren i Oslo 22. juli 2011 kom det fram at den mistenkte hadde vært medlem av Fremskrittspartiet og partiets ungdomsorganisasjon. Det viste seg også at han hadde uttrykt holdninger som ble karakterisert som høyreekstreme, nasjonalistiske og fremmedfiendtlige, og at han var uttrykkelig motstander av marxisme og islam. I tillegg hadde han rammet sosialdemokratiet, Arbeiderpartiet og AUF, som han mente sto for en åpen og vennlig holdning til innvandring av såkalt fremmedkulturelle.

Flere gikk raskt ut og mer enn antydte at Frps politikk var med på å nøre opp under fremmedfrykten i Norge. Noe av bakgrunnen var at Frp gjennom lengre tid hadde kommet med uttalelser om «snikislamisering», og at partiet tidligere i 2011 hadde tatt til orde for økt kontroll med innvandrere ved bl.a. DNA-testing for å bekjempe kriminalitet. Nå følte Frp at partiet urettmessig ble gjort delvis ansvarlig for den utførte terroren. Utenriksminister Jonas Gahr Støre valgte å gå hardt ut mot dem som

benyttet anledningen til å anklage Frp for å spre fremmedhat, og flere beklaget uttalelsene sine mot partiet (*VG nett* 28.07.2011).

Etter dette mente enkelte i Frp at partiet fra nå av burde legge om språkbruken og ikke uttrykke frykt for bl.a. at innvandrerne ødelegger norsk kultur.

For øvrig har mange trukket fram at mye av retorikken til den mistenkte og nynazister og andre høyreekstreme har likhetstrekk med tankegang og uttalelser før og under 2. verdenskrig, men at jøder og jødedom var en del av skyteskiven den gang i stedet for muslimer og islam.

Fedrelandslaget på Agder hadde for øvrig flere medlemmer som kom med rasistiske uttalelser i avisene før krigen. En del av tilhengerne ble medlem av NS, men ikke alle. Anders Lange var en av dem som ikke gikk inn i NS.

Hvis man ønsker å lære av historien, eller bruke historien til å se linjer eller avkrefte linjer for å forstå vår egen tid bedre, er det nødvendig å granske og trekke fram fenomener og prosesser som ligger mange tiår tilbake i tid. Et av temaene er Anders Lange og Fedrelandslagets holdninger på 1930-tallet. Det som er publisert om Anders Lange og Fedrelandslaget hittil, tar ikke for seg detaljene som finnes i arkiver og aviser fra mellomkrigstida. Det vil være meningsløst å ikke benytte Anders Langes navn. Men for å forstå de høyreekstremes retorikk og holdninger i dag i historisk perspektiv, må man selvsagt også se på andre temaer enn Anders Lange og Fedrelandslaget. Det er historikerne som er best i stand til å avdekke fakta, slik at samfunnet kan bruke informasjonen.

Når det gjelder mellomkrigstida, dreier rasismen seg om ytringer og holdninger, og det knytter seg ikke store dilemmaer til det å avsløre aktørene. Litt mer komplisert blir det med hensyn til krigsårene.

Belagt med taushet?

I okkupasjonsårene ble Norge påtvunget en politikk som innebar aksjoner som ledd i jødeforfølgelsen. Flere forhold medførte tiltale mot NS-medlemmer etter krigen. Det gjaldt f.eks. deltakelse i arrestasjoner av jøder, utføring av vervet som bobestyrer ved registrering og avhending av jøders eiendom, og kjøp av innbo og løsøre fra arresterte jøders bo. Slike

opplysninger finnes bl.a. i landssvikdommene. Er opplysningene taushetsbelagte?

Loven sier at taushetsplikten for personlige opplysninger varer i 60 år (*Forvaltningsloven* § 13 og 13c). Man kan si at slik er det normalt eller i utgangspunktet. Eksempler på personlige opplysninger er politisk syn og straffbare forhold. Riksarkivaren har myndighet til å gi innsyn i taushetsbelagte opplysninger for forskningsformål (*Forvaltningsloven* § 13d). En betingelse i slike tilfeller er at forskeren også har taushetsplikt og ikke kan publisere slike opplysninger om en person og samtidig oppgi personens navn når opplysningen er yngre enn 60 år (*Forvaltningsloven* § 13e). Opplysninger i landssviksakene behandles i utgangspunktet på denne måten. Forskeren må tolke arkivmaterialet og bestemme seg for hva som kan avsløres i publikasjonen. Bruken av opplysningene er et forskningsetisk spørsmål som er forskerens eget ansvar. Brudd på taushetsplikten kan medføre straff i form av bøter eller fengsel i inntil seks måneder (*Straffeloven* § 121).

Men Riksarkivaren har myndighet til å forlenge taushetsplikten ut over 60 år for opplysninger i materiale som oppbevares av Arkivverket (*Forskrift til forvaltningsloven* § 11). Denne myndigheten brukes når Riksarkivaren mener at det er nødvendig av personvern hensyn. Ved spørsmål om innsyn blir hver enkelt landssviksak undersøkt for å finne ut om taushetsplikten skal forlenges eller ikke, og om eventuelt bare deler av saken skal få forlenget taushetsplikt. Mange landssviksaker er nå friggitt i sin helhet. Saker som f.eks. ikke inneholder andre sensitive opplysninger enn medlemskap i NS, blir som regel erklært som fritt tilgjengelige etter 60 år. I og med at det nå er over 60 år siden 1940-tallet, vil det i praksis si at det ikke lenger er straffbart å publisere at en navngitt person var NS-medlem.

Hva så med handlinger utført som del av et offentlig yrke eller et NS-verb? Når det gjelder NS-medlemmer med ledende funksjoner, så regnes ikke deres yrkesmessige eller politiske gjerninger som taushetsbelagt informasjon. Personer med lederstillinger var f.eks. ordførere, politimestre, lensmenn, biskoper og prester, mens lederverv hadde de som var f.eks. fylkesførere, kretsførere og lagførere innen NS. Deres forhold er som regel allment kjent, og dessuten gjorde slike personer sine holdninger offentlig kjent under krigen. Altså kan man navngi personene og

fortelle hva de gjorde som ledd i yrket eller vervet, uavhengig av hvor lenge siden dette var.

Hva så med opplysninger om personer som ikke hadde noen lederposisjon, men som fikk en eller annen form for rolle i forbindelse med forfølgelsen av jøder, f.eks. politikonstabler og andre offentlige tjenestemenn? Hvis en person er dømt for noe som han har utført som offentlig tjenestemann eller på oppdrag for det offentlige, vil han i utgangspunktet ikke ha krav på vern gjennom taushetsplikt. Da er det ikke aktuelt med forlengelse av taushetsplikt for disse opplysningene ut over 60 år. Når en forsker publiserer slike opplysninger og knytter dem til en navngitt person, er det altså ikke i strid med forutsetningene for det eventuelle innsynet som ble gitt. Riksarkivarens politikk er normalt at opplysninger om handlinger utført som en del av tjenestemannens yrke, ikke får forlenget taushetsplikt ut over 60 år.

En del arkivserier har allerede blitt frigitt i sin helhet. Et eksempel er de såkalte jødebomappene i Riksarkivet. De ligger i arkivet for Justisdepartementet, nærmere bestemt Tilbakeføringskontoret, som ble etablert like etter krigen. I mappene for hver enkelt jødiske familie ligger det dokumenter tilbake til krigsårene, da Likvidasjonsstyret administrerte beslaglegging og avhending av jødernes faste eiendom, innbo og løsøre. Dokumentene viser hvem som var bobestyrere, og hvem som kjøpte de arresterte og deporterte jødernes eiendeler. I mange tilfeller framgår det også uttrykkelig hvem av aktørene som var medlem av NS. Et annet eksempel på en kilde serie som er fritt tilgjengelig, er mappene for jødeaksjoner. Også de ligger i arkivet for Justisdepartementet, nærmere bestemt Politikontoret. I mappene for hver enkelt jødiske familie er det først og fremst opplysninger om jødene i forbindelse med arrestasjoner, men også enkelte av aktørene trer fram.

Offentliggjøring av slike opplysninger kan foretas uavhengig av om de finnes i landssviksaker som fortsatt ikke er frigitt i sin helhet. Det er nemlig slik at riksarkivaren forlenger taushetsplikten for opplysninger i mange landssviksaker ut over 60 år. Det gjelder opplysninger av sensitiv og utenomtjenstlig art, f.eks. slike straffbare forhold som vold og underslag. Det samme kan gjelde opplysninger om angiveri foretatt av f.eks. vanlige NS-medlemmer. Noen av jødene som bodde på Agder, ble utsatt for vold og

angiveri under krigen. Slike opplysninger kan komme til å være taushetsbelagte i f.eks. 80 år.

Jødeforfølgelsen på Agder eller torturen på «Arkivet» er eksempler på Agders kollektive minne og historie. Da knytter det seg forpliktelser til dem som har innsikt i kildene om å formidle historien uten å skjule for mye – eller uten å skjule noe som helst, vil nok noen mene. Vold, voldtekt, ran og andre kriminelle handlinger begått av en person mot en annen person under krigen og etterforsket av politiet og pådømt av herredsrett eller byrett, er ikke Agders kollektive historie. Da verken tillates det eller forventes det at historikeren skal bruke navn.

Mange vil nok mene at historikerne selvsagt skal ha adgang til å avsløre offentlig ansattes rolle i en del handlinger knyttet til et så alvorlig og viktig tema som et folkemord mer enn 60 år etter krigens slutt. Juridisk sett kan altså aktører i jødeforfølgelsene langt på vei navngis i dag.

Aktørbegrepets fasetter

Bør man la være å avsløre aktørene i noen tilfeller, selv om det er juridisk forsvarlig å avsløre? Først kan det være nyttig å drøfte hva som her menes med begrepet aktør.

I jødeforfølgelsene på Agder under 2. verdenskrig var det mange ulike aktører. Begrepet er ikke uproblematisk. Det fantes store og små, direkte og indirekte aktører. Noen ytret seg bare, mens andre handlet fysisk. Noen var ivrige, mens andre ble tilfeldige eller motvillige aktører. De kan struktureres på forskjellige måter. En måte er å inndele i to hovedkategorier, nemlig aktører som foretok seg noe på eget initiativ, og aktører som gjorde noe etter henvendelse fra nazimyndighetene.

Et eksempel på den første og minste kategorien er tyskvennlige aviser som kom med nedsettende ytringer om jøder generelt. Aktøren var her redaksjonen som valgte å publisere f.eks. et referat fra et møte hvor noen hadde kommet med uttalelser om jøder. Aktører kunne også være enkeltpersoner som hadde avisinnlegg, eller som ble intervjuet i avisa. Uttalelser om at de var motstandere av jødedommen eller av det kommunistiske jødeveldet i øst, kan i mange tilfeller ha blitt formulert nettopp slik av eget initiativ. Man kan likevel ikke alltid være sikker på om det som ble publi-

sert, virkelig var aktørenes egne ytringer, eller om de hadde blitt påvirket av okkupantens avis kontrollører. Men uansett må man si at redaktøren, skribenten og intervjuobjektet var aktører i og med at de var beheftet med uttalelsene. Man kan eventuelt si at de var mer eller mindre villige aktører. I praksis var de som regel NS-medlemmer.

Det er ingen grunn til å skjule redaktørene. Redaktøren av *Agder Tidend* var NS-medlem Johan Tveite. Avisa var tyskvennlig og kom ut gjennom alle krigsårene. I november 1944 hadde Kristiansand lag av NS et møte. *Agder Tidend* opplyste at følgende ble sagt i en av talene: «Hvem er det som står bak kampanjen mot NS? Hvem andre enn dem vi fører krig mot på kniven – nemlig bolsjeviker, jøder og rømlinger?» (*Agder Tidend* 11.11.1944).

Det er heller ingen grunn til å skjule skribentene eller intervjuobjektene, særlig ikke hvis de hadde offentlige stillinger. Rektor og ordfører Sigurd Saxlund i Arendal var en av dem som ble spurt om hvorfor han ble medlem av NS. Han kritiserte de norske førkrigsmyndighetene, som hadde ført en politikk som bidro til å gi «... de mest trenede internasjonallister, nemlig jødene, all makt i verden ...» (*Agder Tidend* 17.10.1941). I 1940 hadde han utgitt boka *Rase og kultur. Raseblandings følger*. En av gruppene som ble beskrevet i nedsettende vendinger der, var jødene.

Det samme gjelder kjente personer som allerede har fått sin holdning bekjentgjort. Marie Hamsun ble spurt om hvorfor hun ble NS-medlem. Hun svarte bl.a.: «I det nye Europa uten jødedom og bolsjevisme vil det nasjonale Norge utveksle verdier med andre land og vokse inn i en stor fremtid» (*Agder Tidend* 28.10.1941).

Men hvis det dreier seg om en ukjent privatperson som det ellers ikke er publisert noe om, har det liten interesse å avsløre navn. Det kan også være uetisk å bidra til at et passivt NS-medlem i ettertid kun blir kjent for allmennheten for å ha kommet med en negativ formulering om temaet jøder.

For øvrig ble mange ikke tiltalt etter krigen for å ha kommet med anti-jødiske ytringer, så for så vidt har man ikke å gjøre med noe straffbart.

Et annet eksempel blant dem som bidro på eget initiativ, gjelder handlinger. En del personer valgte selv å by på og kjøpe gjenstander fra jødernes inndratte bo. Dette valgte de uten at noen hadde oppfordret dem. Av og til forekom det til og med at interessenter kranget om å få kjøpe gjenstander.

Mange av de største kjøperne var NS-medlemmer og hadde offentlige lederstillinger eller høyere verv innen NS-systemet. To eksempler er fylkesmann Hans H. Petersen i Aust-Agder og lensmann og ordfører Halvdan Hansen i Kvinesdal (Hagen m.fl. 2010:103ff og 120ff). Det er ikke noen grunn til å skjule navnet deres.

Det er ikke interessant å avsløre de små og mindre kjente kjøperne. Noen kjøpere var for øvrig ikke medlemmer av NS. Dermed er de eksempler på at ikke alle aktørene som var til ugunst for jødene, sto på tyskernes side. Like fullt må man altså definere dem som aktører, særlig fordi de handlet på eget initiativ. Men fordi de gjerne ble kjøpere av få og små gjenstander, har det som regel liten betydning og interesse å navngi dem.

Innenfor den andre og store kategorien aktører finner vi offentlige myndigheter og ansatte som på henvendelse og ordre valgte å si ja til å utføre handlinger direkte rettet mot jødiske enkeltindivider. Norske politifolk deltok i arrestasjon av jøder. Er det uetisk å navngi en politikonstabel som var NS-medlem, og som var med på å arrestere en jøde? Her vil det være delte meninger blant allmennheten. Noen føler nok at det ikke har gått lang nok tid siden krigen til at man kan tillate seg å navngi. Men det er også mange som ser det slik at tida er moden. Uansett er det opp til forskeren å avgjøre. Av og til er sammenhengen så spesiell eller interessant at det er naturlig å navngi.

Ikke alle NS-aktører ble dømt for sine handlinger overfor jøder. Lensmann Halvdan Hansen i Kvinesdal deltok i arrestasjonen av en jøde som bodde der (Hagen m.fl. 2010:120ff). I landssviksaken mot Hansen etter krigen ble han tiltalt for å ha arrestert jøden. Det endte likevel med frifinnelse på dette punktet fordi retten regnet med at jøden ville ha blitt arrestert uansett. Retten kom også til at det ut fra forholdene den gang ikke kunne anses som utilbørlig eller rettsstridig for en politimann å utføre påleggene. Man så det altså slik etter krigen at det ikke var straffbart å ha arrestert jøder. Politiet deltok også i pågripelser av politikolleger, lærere og andre som ble politiske fanger, og da var det ikke naturlig for nordmenn flest å anse «sine egne» som mindre verd enn det jødene var.

En grunn til dette standpunktet var det faktum at også politimenn som ikke var medlemmer av NS, utførte ordre som kom fra f.eks. Gestapo eller politimesteren, selv om det gjaldt noe som kunne defineres som bistand

til fienden. Og handlinger som ble utført av politimenn som ikke var NS-medlemmer, ble ikke ansett som straffbare, opplyste retten. Arrestasjonen av jøden i Kvinesdal ble for øvrig ikke bare utført av lensmann Hansen, men også av to politikonstabler fra Flekkefjord. Den ene var medlem av NS, den andre ikke. Nettopp dette må være noe av bakgrunnen for rettens syn i denne saken.

Et spørsmål som det ikke er lett å gi et kategorisk svar på, er om det bør være mindre betenkelig å navngi politimenn som arresterte jøder, men som ikke var medlemmer av NS, enn å navngi dem som var NS-medlemmer. Et annet spørsmål er om det er mindre betenkelig å navngi politimenn som arresterte jøder, og som ikke var NS-medlemmer, når de valgte å fortsette i politiet, enn om de valgte å si opp. Svaret må nok være at hvert enkelt tilfelle må vurderes av forskeren etter skjønn og i sammenheng med den situasjonen og de øvrige opplysningene som saken skrives inn i.

Det er også mulig for forskeren å trekke inn momenter som kan nyanse eller mildne aktørstempleet. Det er f.eks. ikke sikkert at alle de som var med på å arrestere jøder, hadde rimelig grunn til å anta at jødene skulle drepes. Noen jøder i Norge ble for øvrig arrestert allerede i 1940, en av dem i Kristiansand. Det var Julius Fein (Hagen m.fl. 2010:62). Da var det ikke på tale ennå at jøder i Norge skulle deporteres.

Aktørbegrepet kan diskuteres når det gjelder politiets rolle i forfølgelsen av jøder. De som deltok direkte i arrestasjoner, kan sies å være aktører, enten de var medlemmer av NS eller ikke. Noen politimenn ble i løpet av krigen så lite samarbeidsvillige, sett med okkupantens øyne, at det endte med at de selv ble arrestert. Dette gjaldt også politimenn som direkte eller indirekte var involvert i å arrestere jøder på Agder. De var like fullt aktører, men kanskje angrende sådanne. Men hvor langt skal man tøye aktørbegrepet når det gjelder politimenn som ikke deltok direkte i den fysiske pågripelsen av jøder? Ved politikamrene var det f.eks. en daghavende og en jourhavende på vakt hvert døgn, i tillegg til betjenter og konstabler som patruljerte og arresterte. Utenom politiet kommer fengselets ansvarlige og fangevokterne. Det kan diskuteres hvor grensa går mellom en aktør og den som man må se på mer som en brikke. En annen sak er at det kanskje ikke har noen stor verdi å drøfte hvor langt man kan tøye aktørbegrepet. Det fruktbare er at forskeren kan studere og formidle hvem som

egentlig utførte det operative i forfølgelsen av jøder. Målet skal ikke være å få fram absolutt alle dokumenterbare detaljer.

Et annet eksempel på aktører som handlet på oppfordring fra nazimyndighetene, var NS-lensmenn, advokater og andre som ble bobestyrere og registrerte og avhendet jøders eiendom. NS-medlem og ordfører i Grimstad, Mons Fuhr, var bobestyrer for en jødes bo (Hagen m.fl. 2010:103). NS-medlem, lensmann og ordfører Halvdan Hansen i Kvinesdal var bobestyrer for en annen jødes bo (Hagen m.fl. 2010:102). Bobestyrerne måtte ofte trekke inn andre. Takstmenn kunne være med under registreringen for å sette verdi på hver enkelt gjenstand. Urmaker- og gullsmedfirmaer, også på Agder, ble engasjert for å vurdere klokker og smykker. Ikke alle takstmenn var NS-medlemmer. Man kan selvsagt kalle alle disse takstmennene for aktører. I noen tilfeller måtte bobestyrerne benytte NSB eller transportbyråer for å få fraktet jødenes verdisaker til Likvidasjonsstyret i Oslo. For så vidt ble firmaet en aktør. Men det er ikke alltid mulig, og heller ikke nødvendig eller ønskelig, å finne ut hvilken ansatt i firmaet som tok imot oppdraget eller brakte pakken fysisk videre.

Enda et eksempel kan nevnes på offentlige organer som fikk henvendelse fra sentrale myndigheter i spørsmål som gjaldt jøder. Hensikten var da ikke å foreta fysiske aksjoner, men å framskaffe informasjon. Høsten 1941 henvendte Justisdepartementet seg til fylkesmennene med spørsmål om å bidra til å få kartlagt jøders faste eiendom (Mendelsohn bd. 2:46). Fylkesmennene videresendte spørsmålet til sorenskriverne. Alle sorenskriverne på Agder besvarte henvendelsen, og fylkesmennene formidlet svarene til departementet. Det er fristende å bruke aktørbegrepet om både fylkesmennene og sorenskriverne dersom svarene inneholdt opplysninger om jøder som eide fast eiendom. Nå er det tilfeldigvis slik at ingen jøder eide fast eiendom på Agder på det tidspunktet. Dermed kom ikke sorenskriverne i den situasjonen at de eventuelt måtte vurdere å si opp eller nekte saksbehandling. Om de ikke kan kalles aktører, kan man kanskje si at de ble små brikker i det store spillet.

Skjønt ikke alle. Sorenskriveren i Flekkefjord, Ragnvald Jacobsen, navnga jøden som bodde i Kvinesdal. «Det sies at han kan være av jødisk herkomst, hva jo navnet også tyder på», skrev Jacobsen og opplyste videre at jøden fikk tinglyst feste på en tomt i Kvinesdal i 1936. Jacobsen var altså

nidkjær i tjenesten for så vidt som at jøden leide og ikke eide tomte. For øvrig var Jacobsen ikke medlem av NS. Sorenskriveren i Mandal var Johan Paasche. Han ble NS-medlem under krigen. Paasche oppga navnet på den eneste personen «... hvis navn (dog kun fornavnet) synes å røbe jødisk avstamning, og som eier fast eiendom». Vedkommende var imidlertid ikke jøde, så Paasche var også overdrevent ivrig. Det kan være fristende å bruke aktørbegrepet om de to sorenskriverne. Juridisk er det ikke noe i veien for å navngi dem siden de var offentlige embetsmenn, og det er heller ikke etisk betenkelig.

Generelt kan man si at jo hardere karakteristikk forskeren velger å bruke om aktøren, desto mer etisk betenkelig blir det å bruke navn. Omvendt blir det slik at jo flere formildende omstendigheter forskeren knytter til aktørens handlinger, desto mindre etisk betenkelig blir det å bruke navn – for ikke å si at det føles mer etisk påkrevd å bruke navn jo mer man går i retning av å avkriminalisere eller renvaske aktøren. Et aspekt ved aktørbegrepet er at det kan påvises at noen NS-medlemmer på Agder hjalp jøder på en slik måte at det bidro til at jødene overlevde krigen. Aktørbegrepet, som i utgangspunktet hadde et negativt fortegn, får dermed et positivt. Et eksempel er NS-medlem og lege Ragnhild Vogt Hauge, som bidro til at en jødisk kvinne på Agder overlevde krigen. Hauge skrev ut en «falsk» sykemelding slik at den jødiske kvinnen ikke ble arrestert (Hagen m.fl. 2010:99f).

En annen sak er at forskeren aldri kan eller må navngi alle aktører, selv om forskeren ønsker å gå lengst mulig i den retningen. Det kan bare bli et utvalg navn. Fullstendighet vil være en umulig oppgave av kildemessige og ressursmessige grunner.

Reaksjonstyper

Når man skal publisere vanskelig historie og vurdere hvor varsom man bør være med å bruke personnavn på etisk grunnlag, er det ulike menneskelige hensyn å ta, og det er ulike reaksjoner på det som blir publisert. Reaksjonene finnes langs hele spekteret, fra de som har mer eller mindre vonde følelser, til de som reagerer positivt og uten ubehag, og en mellomgruppe. Innenfor hver av disse tre hovedgruppene er det to undergrupper,

nemlig de som kjente til slektningenes holdninger og handlinger fra før, og de som ikke kjente til dette.

Den ene av de tre hovedgruppene består altså av dem som får vonde følelser. Hvis disse personene kjente de publiserte opplysningene fra før, kan gamle og vonde følelser komme tilbake. Personene har kanskje opplevd mobbing etter krigen på grunn av det som slektningene gjorde, og de bekymrer seg kanskje for hva deres nære etterkommere skal oppleve omkring dette. For dem som ikke kjente til de publiserte opplysningene, kan det bli et lite sjokk, og de vonde følelsene blir sammen med opplysningene noe nytt og ukjent å forholde seg til og bearbeide. Noen i gruppen som har vonde følelser, setter ikke særlig pris på at historien presenteres. En del aksepterer likevel publisering og godtar at i hvert fall noe kommer fram. Men enkelte ville trolig foretrekke at det meste eller helst alt ble holdt skjult i mange år til.

I midten er en gruppe personer som ikke føler noe ubehag ved den nære fortiden. De er som regel lite interessert eller snarere likegyldige. De stiller seg nokså nøytrale til historien, forsoner seg raskt med den og avfinner seg med at det som har skjedd, har skjedd og er fortid.

Den tredje hovedgruppen reagerer positivt og uten ubehag. Deriblant er noen som kjente til slektningenes holdninger og handlinger fra før, og som synes at historien er interessant, spennende og viktig å få fram. De som ikke kjente til historien fra før, har gjerne hatt mistanke om det var noe, og de føler nå at de har fått svar på noe som de aldri klarte å finne ut av selv. Noen av dem som er positive, viser også takknemlighet for det som er gravd fram og presentert, mens andre sørger for formidling selv gjennom bok eller film.

Grunnen til de negative reaksjonene innenfor den første gruppen og de positive i den tredje gruppen er nok at fortellingene om våre nære forfedre er en del av vår egen identitet, og at det er i den første gruppen at de fortids*pregede* befinner seg, mens det er de fortids*interesserte* som utgjør den tredje gruppen. I praksis er det riktignok mange som ikke viser hvordan de reagerer, og de kan tilhøre alle gruppene.

Når det ser ut til å være såpass ulike behov eller reaksjoner, er det ikke selvsagt at vi alltid og under enhver omstendighet skal ta utelukkende eller mest hensyn til den ene gruppen.

«Urimelig å nekte navngiving»

Boka *Jakten etter jødene på Agder* ble lansert i Kristiansand 9. november 2010. Den skapte mye avisomtale de følgende dagene, ikke minst fordi noen NS-medlemmer var blitt navngitt. Det kan være på sin plass her med en drøfting av hva som ble sagt og skrevet.

Ifølge *Fædrelandsvennen* kom det negative reaksjoner fra etterkomere av NS-medlemmer. De valgte imidlertid å ikke stå fram. Det er uvisst hvor mange det gjaldt. Imidlertid ser det ut til at den sterkeste reaksjonen fra en slik person gjaldt noen få formuleringer og ikke navnebruk. En som sto fram og uttalte seg offentlig og negativt, var Ole Odd Berge, formann i Natzweilergruppen. Han mente at offentliggjøring av aktørenes navn ville bli hengende ved kommende generasjoner, og at det virket som om utgiveren av boka var ute etter å hevne noen (*Fædrelandsvennen* 11.11.2010, intervju under tittelen «Reagerer på Arkivets bok»). Berge ble stående helt alene om å antyde at bokutgiveren – og dermed implisitt forfatterne – ønsket å hevne seg for det som NS gjorde under krigen. Derimot var den andre delen av Berges uttalelse sannsynligvis representativ for mange innen den eldste generasjonen av NS-medlemmers etterkomere. Det er helt sikkert enkelte «NS-barn» som tror at ubehageligheter under krigen kommer til å bli hengende ved senere generasjoner, særlig når kunnskapen blir offentliggjort og knyttet til navn.

May-Brith Ohman Nielsen, professor i historie ved Universitetet i Agder, mente at når barn av tidligere NS-medlemmer reagerer negativt når forfedrene deres omtales, så er dette en gammeldags tenkemåte. Etterkommerne kan ikke bestemme hva som skal fram i offentligheten. Barn og ungdom i dag tenker ikke slik at skammen henger igjen ennå. Mange «NS-barn» ble plaget for hva foreldrene hadde gjort, og det har lært dem til å tro at det foreldrene gjør, følger barna. De fleste skjønner at barn ikke har skyld for eller skal behøve å skamme seg for hva besteforeldrene har gjort. Nå har vi rett til å behandle krigstiden som et historisk tema. Noe annet ville være sensur, mente Ohman Nielsen (*Fædrelandsvennen* 15.11.2010, intervju under tittelen «Urimelig å nekte navngiving»).

Paul Leer-Salvesen, professor i etikk ved Universitetet i Agder, uttalte omtrent det samme. Han sa at når personer med offentlige verv hadde fått lang dom, så er det vanskelig å kreve at historikere og journalister skal

anonymisere dem. Det vesentlige er å få fram flere stemmer om det som skjedde i Norge mellom 1940 og 1945. Leer-Salvesen sa også at det er viktig at fortellingene fra familier som har levd med NS-stempelet også kommer fram i offentligheten, og at opinionen blir vant til at vi kan framstille historien på flere måter (*Fædrelandsvennen* 15.11.2010, intervju under tittelen «Urimelig å nekte navngiving»).

Ohman Nielsens og Leer-Salvesens syn er i tråd med tanken om at historikere ikke kan være bundet av hva som kanskje kan bli reaksjonene fra enkelte NS-medlemmers etterkommere. Når historikeren skriver om et tema, er det ikke rom for å få fram alle andre sider ved mennesket. Mange etterkommere av NS-medlemmer ønsker sikkert at medmenneskelige og andre positive sider ved forfedrene deres – og kanskje også ubehagelige forhold som etterkommerne selv har opplevd etter krigen – kunne bli kjent. Derfor er det et poeng når Leer-Salvesen minner om at etterkommerne gjerne kan bidra med utfyllende kunnskap ved selv å offentliggjøre sine historier. Far eller mor som sto på tyskernes side under krigen, kan godt ha vært kjærlige foreldre. For mange vil det være de gode minnene fra foreldre og besteforeldre som man ønsker å fortelle videre som en motvekt til de ubehagelige opplysningene. Og dessuten er standpunktet man hadde under krigen, bare en liten og kortvarig bit av livet og mennesket – en bit som mange sikkert har angret på i ettertid.

Fædrelandsvennen selv skrev i en leder: «Vi tror åpenhet gir økt kunnskap og forståelse og er den beste medisinen mot eventuell fortsatt stigmatisering.» Det er et betimelig spørsmål, mener avisa, om NS-medlemmers etterkommere kan påberope seg retten til å bestemme om navn skal brukes når denne delen av krigshistorien på Agder blir skrevet (*Fædrelandsvennen* 16.11.2010, leder under tittelen «På 'feil' side under krigen»).

Det må for øvrig minnes om at NS-medlemmer fra Agder har blitt navngitt i publikasjoner også tidligere, f.eks. i *Arkivet – torturens høyborg* i 2003 (av Kristen Taraldsen, utgitt av Stiftelsen Arkivet i samarbeid med *Agderposten*). Så dette var slett ikke noe nytt fenomen i 2010. Når de som torturerte sørlendinger på Arkivet må finne seg i å bli navngitt, kan det umulig være slik at de som arresterte jøder eller avhendet jødernes bo, fortjener full beskyttelse. For så vidt kan man bli fristet til å si at navngiving av noen få NS-medlemmer i *Jakten etter jødene på Agder* fikk overras-

kende mye avisomtale. Så godt som alle som uttalte seg, forsvarte navngivingen.

Når det gjelder jødernes etterkommere, så er de ikke nødvendigvis interessert i aktørenes navn. NS-medlemmene har sont sin straff og er borte. Men enkelte etterkommere kan ha et behov for å vite hvem som var med på å arrestere, slik at denne puslespillbiten faller på plass. Dette er også et medmenneskelig moment å ta hensyn til. Mirjam Hauke Tønnesen, datter av en jøde som bodde i Kristiansand ved krigens utbrudd, sa i et avisintervju da *Jakten etter jødene på Agder* ble lansert: «Hvorfor skal nazistenes navn holdes skjult? Om ens far eller bestefar gikk ærender for tyskerne, må de tåle at dette kommer fram. Historien er en påminnelse om at forfedrene våre oppførte seg galt, men ingen ønsker å sette slektningene i gapestokken» (*Fædrelandsvennen* 10.11.2010, oppslag under tittelen «Sørlandske NS-medlemmer navngis»).

Daglig leder ved Jødisk Museum, Sidsel Levin, syntes det var forsvarlig at NS-medlemmer ble navngitt i en slik sammenheng. Hun mente at Norge fremdeles har vanskelig for å formidle at det var norsk politi som arresterte jøder i hele landet, og at dette handler om å fortelle historien på nytt. På bakgrunn av hets mot jøder i dag, la hun til at uvitenhet er farlig fordi det viderefører fordommer og myter om jødene (*Fædrelandsvennen* 10.11.2010, intervju under tittelen «Forsvarer identifisering»).

En annen som ble intervjuet om å navngi NS-medlemmer, var Henrik Syse, seniorforsker ved Institutt for fredsforskning (*Fædrelandsvennen* 15.11.2010, intervju under tittelen «Vær i dialog med etterlatte»). Han mente om at skyldbelastning og skambelastning ofte hørte med hos etterkommere av NS-medlemmer. Derfor mente han at det er viktig å varsle de etterlatte på forhånd hvis man vet at opplysningene som kommer fram, kan bli belastende for dem. Han sa også at i noen tilfeller er identifisering et poeng for saken.

Det er to problemer med Syses forslag om å ta kontakt i forveien. Det ene er at historikeren ofte ikke vet om NS-medlemmet hadde etterkommere, og at det vil være et uoverkommelig oppsporingsarbeid å finne eventuelle nålevende etterkommere. Den andre utfordringen er at en forsker som får innsyn i taushetsbelagt materiale, ikke har anledning til å kontakte noen som berøres av de taushetsbelagte opplysningene, uten at

dette er godkjent av et eget organ, nemlig Rådet for taushetsplikt og forskning (*Forskrift til forvaltningsloven* § 9). Forskeren kan imidlertid ta kontakt med familien angående de opplysningene som er fritt tilgjengelige. Uansett kan det være problematisk hvis forskeren skulle føle seg forpliktet til å ta kontakt med etterkommerne.

Når det gjelder ofrene, dvs. jødene, er det vanlig å bruke navn. Oskar Mendelsohn har omtalt og navngitt et stort antall jøder i Norge, deriblant mange som levde lenge etter 2. verdenskrig (Mendelsohn 1987 bd. 1 og 2). Omtaler og oversikter over navngitte jøder finnes i mye litteratur og på Internett, enten de overlevde krigen eller ikke. Gjengs holdning blant jøder i Norge i dag ser ut til å være at det normalt sett er uproblematisk å navngi jøder fram til og med 2. verdenskrig. Det vil selvsagt være noen begrensninger for hvilke opplysninger som kan publiseres, f.eks. helsemessige opplysninger om navngitte jøder under krigen. Sidsel Levin mener det er like viktig å navngi NS-medlemmene som ofrene, dvs. jødene, men at eventuelle etterkommere bør spørres først. Hun mener det generelt er viktig å gi jødene navn og ansikt siden mange av dem ble navnløse ofre over hele Europa under krigen (*Fædrelandsvennen* 10.11.2010, intervju under tittelen «Forsvarer identifisering»). I praksis er det mye lettere å oppspore etterkommere av jøder enn av NS-medlemmer, bl.a. fordi det finnes så mye publisert informasjon om familiene, og fordi jødiske miljøer har god oversikt i dag.

Familiehemmeligheter

Det kan være mer eller mindre ubehagelig å lese at f.eks. ens far eller bestefar var medlem av NS og hadde uttalt seg antisemittisk i avisene, eller vært involvert i arrestasjon av jøder eller i omsetning av jøders eiendom. Det er ikke overraskende eller uforståelig at noen reagerer sterkt når gamle familiehemmeligheter blir avdekket og sår revet opp. Spørsmålet er imidlertid ikke hvor lenge historikerne må finne seg i å vente før de kan tillate seg å bidra med kunnskap og åpenhet om krigens aktører. I stedet må det være betimelig å spørre hvor lenge de eldste nålevende generasjonene skal vente med å informere sin etterslekt om forfedrenes rolle under krigen.

Dessverre er det nemlig slik at enkelte bevisst unnlater å bringe videre det som de vet, til sine barn og barnebarn. Stadig dukker det opp eksempler på nordmenn som i svært voksen alder får vite for første gang at far eller bestefar var NS-medlem. Det er også eksempler på at eldste nålevende generasjon bare har fortalt halve sannheten, og at tredje eller fjerde generasjon etter NS-medlemmer henvender seg til arkivdepotinstitusjoner med spørsmål om å få informasjon fordi mor eller far ikke vil si alt. Problemet er at det normalt er eldste nålevende generasjon som må søke om – og få innvilget – innsyn i landssviksaken. I noen tilfeller vil far eller mor fortelle litt, gjerne det mest «ufarlige», og prøver kanskje å pynte på noe. Det må være tillatt å spørre om en slik situasjon i familien egentlig er den fornuftigste eller minst skadelige.

I den nevnte lederen henviste *Fædrelandsvennen* til den tyske forskeren Claudia Lenz, forskningskoordinator ved The European Wergeland Centre i Oslo. Hun mener at åpenhet om foreldrenes naziforhold er krevende, men helt nødvendig. Lenz har arbeidet som forsker ved Holocaust-senteret i Oslo og i Tyskland og har studert hvordan historiene fra krigen overleveres fra generasjon til generasjon. Lenz mener at taushet er en belastning i familien. Hvis et område er tabu, kan barn utvikle diffuse skyldfølelser og forestillinger om hva som er galt. Familien blir som et rom hvor det står en svart boks som ikke kan røres, og som alle må finne sin vei utenom, mener hun.

All fornuft tilsier at det er slik som Lenz og andre hevder. Med andre ord er det rimelig å anta at det å legge lokk på familiehemmeligheter, kan føre til at sjokket blir desto større for den uvitende når alt kommer for en dag. Grunnen til at noen skyver utfordringen foran seg, kan være at den er vanskelig å ta, og at man venter så lenge at man selv går bort en dag. Da har man selv sluppet unna avsløringen og overlatt utfordringen til etter slekten. En annen grunn kan være at man ønsker å beskytte de yngste generasjonene, kanskje fordi man selv har hatt ubehagelige opplevelser etter krigen. Men da forutsetter man egentlig at skammen videreføres til nye generasjoner, og at utenforstående vil reagere om de får vite at et «NS-barnebarn» eller «NS-oldebarn» er deres nærmeste nabo. Mange av dem som var NS-medlemmer under krigen, har i dag voksne oldebarn.

Skjuling - en bjørnetjeneste

Det er svært beklagelig når etterkommere av NS-medlemmer føler seg som ofre på grunn av skam eller på grunn av mobbing etter krigen. Spørsmålet er da hva man klarer å gjøre for å bli kvitt den følelsen som man avgjort ikke fortjener å ha, og om man gjør nok for å unngå at man overfører offerrollen til neste generasjon.

I noen tilfeller har den eldste og eneste generasjonen som kjente til hemmeligheten, gått bort. Det er i slike situasjoner at den eldste nålevende, og uvitende, generasjonen kan ha interesse av å bli kjent med historien. Problemet er at de uvitende ofte ikke finner på å kontakte arkivene, i og med at de ikke er klar over at de kanskje har en grunn til det. Historikeren på sin side vet ofte ikke hvem de nålevende etterkommerne til aktørene er, så da er det heller ikke mulig å gi fra seg opplysninger direkte til dem i stedet for å publisere.

Når ikke eldste generasjon forteller etterslekten om det som er ømt, må det komme fra andre. Da blir det som regel fra historikerne. Når de formidler den vanskelige historien så skånsomt som mulig, og ved å se bort fra de sterkeste episodene, dvs. de som jussen setter grenser for, kan det være et bidrag til at aktørenes etterkommere kan forberede seg. Det er nemlig svært viktig å være klar over at om noen år vil arkivene være frigitt. Da vil alt bli tilgjengelig usminket for alle og enhver. I tillegg kan menigmann komme til å føle seg fri til å publisere uten begrensninger. Når eldste generasjon skjuler, er det derfor en bjørnetjeneste overfor etterslekten. Er man uforberedt på at arkivene vil bli åpnet, kan man komme til å påføre etterkommerne unødvendig belastning, særlig hvis det gjelder sterkere forhold enn at bestefar kjøpte et salongbord etter en jøde, eller at han ble beordret til å arrestere en jøde.

«Det viktigste er å forsone seg med sin egen historie,» sa Aslak Brekke, direktør ved Stiftelsen Arkivet, som var utgiver av *Jakten etter jødene på Agder*. Han var dypt uenig i at det å navngi NS-medlemmer var dårlig forsøningsarbeid (*Fædrelandsvennen* 10.11.2010, oppslag under tittelen «Sørlandske NS-medlemmer navngis»).

I en aviskronikk kom Kjetil Grødum, forsknings- og utviklingsansvarlig ved Stiftelsen Arkivet, inn på den usminkede historien om jødeforfølgelsen på Agder og forpliktelsen til å lære av fortiden. Han skriver at

historikeren ikke må la seg styre av enkeltes meninger akkurat nå om hva som bør utelates. Når historikeren formidler fakta, blir stoffet en del av det kollektive minnet, som ellers ville ha bestått av hukommelse blandet med myter, glemsel, fortielse og fordommer. Når den faktiske kunnskapen er til stede, kan man oppfylle forpliktelsen til å minnes og lære av feilene som ble begått. Dessuten kan man forsone seg med fortiden og bevege seg videre etter at man har fått den nye kunnskapen. Historikeren må holde fokus på fortiden og historien som skal fortelles. Så er det opp til andre å gjenfortelle og bruke historien på en måte som fører til forsoning, mener Grødum (*Fædrelandsvennen* 15.11.2010, kronikk under tittelen «Minner som gjør vondt»).

Historikerne har en etisk plikt til ikke å skjule eller uskyldiggjøre små og store overgrep i den kollektive historien. Allmennheten eller ettertiden har plikt til å minnes overgrep, men da må noen først avdekke og formidle den historien som arkivene dokumenterer. Historikere kan ikke alltid skrive på en slik fullstendig eller forkortet måte, eller med en slik vinkling, som tilfredsstillende alle lesere. Det blir bare et utsnitt av en fortid. Allmennhetens minne og formidling kan ikke bare basere seg på hva man husker eller ønsker å huske. Når fakta er på plass, kan de som har noe uforløst, arbeide med sin egen forsoning. Det er selvsagt ikke historikerens oppgave å befatte seg med andres forsoning, men bare bidra med fakta på en respektfull måte uten å forvrengte virkeligheten. Bruk av aktørenes navn kan være et ledd i det grunnlaget som trengs for å unngå behovet for forsoning eller for å starte forsoningen.

Avslutning

NS-medlemmers etterkommere kan ikke bestemme hvordan historien skal skrives. Men det må også sies at det godt kan hende at de jevnt over respekterer nettopp dette. På den andre siden skal det tas hensyn til de nære etterkommerne av aktørene. Å vise hensyn går ut på å ikke nødvendigvis fortelle alt – allerede nå – av det som aktøren var med på under krigen. Historikerne viser faktisk mye hensyn. Det som foreløpig blir publisert og knyttet til navngitte aktører, er milde forhold sammenlignet med hvilke sterke og detaljerte opplysninger noen av landssviksakene innehol-

der. Det kan likevel ikke være slik i Norge at vi må vente i 100 år før vi får vite alle detaljer om hva som skjedde. Norge ønsker å være et avansert demokrati med evne og vilje til åpenhet, forståelse og forsoning. Hvis det norske samfunnet bevisst skulle ønske å skjule aktører i 100 år i forbindelse med krig og folkemord, så ville vi risikere å havne i samme kategori som land – eller makthavere – som vi ikke ønsker å bli sammenlignet med. Det sies at om 100 år er allting glemt. Det kan også hende at 100 år etter krigen er alle de som ønsket å vite mer borte.

Gjennom de neste årene kommer det helt sikkert til å bli publisert mange avsløringer fra 2. verdenskrig og årene like før og etter. Det som er formidlet fram til nå, er bare toppen av isfjellet. Det gjenstår mange store og små brikker i puslespillet. De mest ømfintlige temaene og episodene, i hvert fall knyttet til personnavn, må vente noen år til, men mye kan publiseres nå.

Hvis vi vil ha ny kunnskap, og hvis vi vil lære av historien, så må også det ubehagelige fram. At farlige holdninger kan føre til dramatiske hendelser, har vi sett både i fortid og nåtid.

Litteratur

Hagen, Thomas V.H. m.fl.: *Jakten etter jødene på Agder. Fortellinger om det sørlandske holocaust*, Kristiansand 2010.

Mendelsohn, Oskar: *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år*. Bd. 1 (1660–1940), 2. utgave, Oslo 1987, og bd. 2 (1940–1985), 2. utgave, Oslo 1987.

Repstad, Laurits: Til minne om lokalhistorikere på Agder i *Årsskrift for Agder historielag*, 52/1974.

Taraldsen, Kristen: *Arkivet – torturens høyborg*, Kristiansand 2003.

Internett

Stylegar, Frans-Arne: <http://arkeologi.blogspot.com/2004/10/i-b-eikeland-og-jakta-p-den.html> (lest mars 2012)

VG nett 28.07.2011: <http://www.vg.no/nyheter/innenriks/22-juli/artikkel.php?artid=10080937> (lest mars 2012)

Lovverk

Forvaltningsloven (Lov om behandlingsmåten i forvaltningssaker, 10.02.1967

<http://www.lovdatab.no/all/nl-19670210-000.html>

sist endret 19.06.2009, nr. 90, og 17.12.2010, nr. 85).

Forskrift til forvaltningsloven (15.12.2006, nr. 1456

<http://www.lovdatab.no/cgi-wift/ldles?doc=/sf/sf/sf-20061215-1456.html>

sist endret 24.06.2011, nr. 627).

Straffeloven (Almindelig borgerlig Straffelov, 22.05.1902, nr. 10

<http://www.lovdatab.no/all/nl-19020522-010.html>

sist endret 22.06.2012, nr. 49).

Aviser

Agder Tidend

Christianssands Tidende

Fædrelandsvennen

Sørlandet

DEL III

Hva trenger bygda å vite? Behandlingen av «den vanskelige historien» i bygdebøker⁶

Knut Sprauten

Norsk lokalhistorisk institutt (NLI) er en institusjon som veileder forfattere og oppdragsgivere som er engasjert i lokalhistorisk arbeid. Blant annet kommenterer NLI innsendte manuskripter til ulike typer lokalhistoriske publikasjoner, slik som by-, distrikts- og regionhistoriske arbeider og bygdebøker. Annen rådgiving kan ha en mer generell form og er basert på den erfaring som instituttet har høstet gjennom mer enn femti års virksomhet. Dette blir formidlet gjennom kurser og seminarer, NLI's rådgivingstjeneste på Internett, i temahefter og i seminarrapporter.

Vårt institutt må av og til minne forfatterne om de gjeldende bestemmelser om personvern og oppfordre dem til å utøve bedre skjønn i sin omgang med sensitive personopplysninger. Selv om en forfatter er sikker på at opplysningene om en enkeltperson er sanne, bør hun eller han ha en aktverdigg grunn til å offentliggjøre dem dersom de kan føles krenkende eller sårende.

I eldre lokalhistorisk litteratur har det vært en tendens til å hoppe over emner som virker problematisk i forhold til personvernsspørsmål. Men det er svært uheldig å gjøre dette når det gjelder forhold som har hatt stor lokal

---

6 Jf. Knut Sprauten: «Pikante avsløringer og slarv i norske bygdebøker?» Trykt i *Heimen* 2/2005, s. 115–122.

betydning. Det er mulig å sette ubehagelige sannheter i sitt rette lys uten at man trenger å knytte dem til navngitte personer.

I denne artikkelen vil jeg ikke sette opp en anbefalt liste over temaer som lokalhistorikere skal eller bør beskjeftige seg med, men vil heller presentere noen av de utfordringene forfatterne møter når de behandler de «vanskelige» historiene i bygdebøker.

Ikke bare idyll

Bygdebøkene kan grovt sett inndeles i to typer: Den generelle bygdeboka, der man vil presentere en historisk utvikling av bygda og folk som har bodd der, fra de eldste tider og fram til i dag. Innenfor denne sjangeren står forfatteren friere når det gjelder omtale av personømfintlige saker. Han eller hun kan anonymisere, generalisere og vise til statistikk når «vanskelige» spørsmål drøftes, man trenger ikke å være så konkret og nøyaktig i beskrivelsene som i sjangeren «gård og slekt» eller bosettingshistorie (busetnadssogene) som mange foretrekker å kalle det.

Innenfor denne sjangeren har det etter hvert festet seg et sterkt normsystem for hvordan manuskriptene skal utformes. I disse bøkene skal man på mer eller mindre utfyllende måte beskrive alle gårdsbruk, husmannsplasser, parseller, hus- og hyttetomter som er blitt utstykket fra den opprinnelige gården (navne- eller matrikkelgården). For eiendommen gjelder det å beskrive areal og produksjon. Forfatteren vil tegne et så fullstendig og rikholdig bilde av hvordan eiendommen er blitt drevet som det er mulig ut fra de foreliggende kildene. Så godt som alle som har holdt hus på de ulike eiendommene, blir omtalt med fødsel, giftermål, antall barn, dødsfall, omgifte, kanskje også med personkarakteristikker, væremåte, hobby, yrke og samfunnsengasjement. I forbindelse med dette arbeidet er det viktig å trekke en grense mellom det folk ønsker å vite om hverandre, og hva de skal få ha for seg selv. Harald Winge har formulert seg slik om hvordan vi kan nærme oss «den vanskelige historien»:

Funksjonsdyktig lokalhistorie kan ikke ensidig konsentrere seg om verken elendighet eller idyll. Målet må være å gi et balansert bilde av fortiden og dens aktører, å skape en framstilling som nærmer seg menneskene med nøktern

respekt, basert blant annet på best mulig innsikt i menneskenes egne forståelsesformer. (Løyland 2000:54f.)

Datatilsynets notat 10. mai 1990

I et notat 10. mai 1990 tok Datatilsynet opp spørsmål om hvordan personvernet burde ivaretas i slekts- og bygdebøker. Spørsmålet var blitt aktualisert av folk som klaget til tilsynet over uheldig omtale i bygdebøker, blant annet over omtale av etnisk tilhørighet, og at noen kunne ha blitt omtalt slik at leseren feilaktig kunne få inntrykk av at folk kom fra en samisk familie.

Datatilsynet manet til forsiktighet når det gjaldt omtale av personlige forhold: «Pikante avsløringer og slarv hører ikke hjemme. Heller ikke bør opplysninger om den enkeltes personlige forhold, så som rase, politisk eller religiøs oppfatning omtales. Opplysninger om kriminell fortid og alkoholmisbruk bør heller ikke tas med.» (Notat trykt i *Kringsjø* nr. 15, juni 1990)

En av dem som reagerte negativt på Datatilsynets notat, var bygdebokforfatteren Johan Borgos. Han tok opp spørsmålet om det virkelig kunne være belastende å være fra en ikke-norsk etnisk gruppe – i praksis samer, kvener og romanifolket (tatere). For den samiske befolkningen i Vesterålens vedkommende mener han at det i så fall skyldes en sterk assimileringsspolitikk blant sjøsamene. I folketellinga 1865 oppgav de fleste samene at de var samer, mens nesten alle registrerte seg som norske i folketellinga 1900. Samisk kultur og etnisitet var altså blitt regnet som en belastning. Borgos gjør oss samtidig oppmerksom på at om vi stryker omtale av etnisitet i et bygdebokmanus, vil samer og andre bli regnet som etniske nordmenn. Det er tilslørende historieskriving. Folketellingene for 1865 og 1875 ligger for eksempel åpent på Internett uten at opplysningene om etnisk tilhørighet er klausulert. Dette gjør det lett å finne forfedrene til dem som levde på 1900-tallet, og si noe om deres etniske bakgrunn, og bygdebokforfatteren spør retorisk om man også bør la være å bruke folks personnavn siden navna viser etnisk tilhørighet (Borgos 2004:175–189).

Borgos har skrevet mange bind gårds- og slektshistorie fra Øksnes i Vesterålen og har neglisjert Datatilsynets råd om «rase» uten å ha fått en eneste negativ reaksjon fra samer eller romanislekter. Ut fra egen erfaring mener Borgos at ei bygdebok kan bidra til å løfte etnisitet ut i det offent-

lige rom igjen og føre til at folk som har ikke-norsk slekt, kan bli stolte av sine forfedre.

Mange av de punktene som nevnes i Datatilsynets notat fra 1990, ble seinere innarbeidet i *lov om behandling av personopplysninger* 2001 (personopplysningsloven, forkortet POL). Lovens § 2-8 lister opp de punktene som defineres som sensitive personopplysninger, og den står sentralt i NLI's rådgiving. Det gjelder opplysninger om:

- a) rasemessig eller etnisk bakgrunn, eller politisk, filosofisk eller religiøs oppfatning,
- b) at en person har vært mistenkt, siktet, tiltalt eller dømt for en straffbar handling,
- c) helseforhold,
- d) seksuelle forhold,
- e) medlemskap i fagforeninger.

I sin rådgivingstjeneste har NLI ennå ikke funnet det nødvendig å kritisere bygdebokforfatternes behandling av personsensitive opplysninger som har vært knyttet til filosofisk eller religiøs oppfatning eller medlemskap i fagforeninger. Forsvarlig behandling av andre typer sensitive opplysninger har derimot stilt forfatterne overfor større utfordringer. I tillegg til de emnene som uttrykkelig er nevnt som sensitive i POL, er det også andre forhold som oppleves som personømfintlige eller sensitive når de knyttes til folk som levde i nær fortid. Det gjelder for eksempel omtale av personer som var fattige, som led av alkoholisme, havnet på «forsorgen», ble utsatt for konkurs, tvangsauksjon, brann og vådeskuddsulykker.

Okkupasjonen 1940-1945

Blant de spørsmålene som dekkes av POL § 2-8b, er hvordan man skal framstille enkeltpersoners holdninger og gjerninger under okkupasjonen av Norge under 2. verdenskrig. NLI's generelle råd har vært at dersom en forfatter mener det er viktig for forståelsen av hva som skjedde i et lokalsamfunn, kan det forsvares å oppgi navn på NS-folk dersom disse bevisst har søkt høye verv og posisjoner, publisitet og politisk makt, som NS-ord-

førere, fylkesførere, osv., men ikke på menige NS-medlemmer som har opptrådt nokså anonymt eller passivt.

Det er for eksempel uheldig at utgiveren av boka *Okkupasjonsår i Stjørdalsbygdene 1940–45* har funnet det nødvendig å oppgi fullt navn til en syttenåring som var medlem av en NS-organisasjon for ungdom i Skatval. Alt vi får vite om denne gutten, er at noen jøssingungdommer overfalt ham og tok fra ham et NS-merke. Dette er guttens eneste rolle på den offentlige scenen som denne boka representerer (Christophersen 1995:225).

Et annet spørsmål som gjelder okkupasjonsåra, er om det er riktig å oppgi navn på angivere, krigsprofitører, svartebørshandlere og «tysker-tøser». Mitt inntrykk er at bygdebokforfatterne er forsiktige med å identifisere personene, med unntak for de mest beryktede angiverne – for eksempel medlemmer av Rinnanbanden. Det forekommer nok at eiere av bedrifter som ekspanderte sterkt på grunn av såkalt «tyskerarbeid», navngis i lokalhistoriske publikasjoner. Dette kan ha bakgrunn i at forfatteren vil gi en forklaring på hvorfor deres virksomhet var så mye mer vellykket enn andres. Men på dette feltet har det vært stor grad av tilbakeholdenhet.

I slektsoversiktene i bygdebøker forekommer det opplysninger av typen «fall på Austfronten 1942». Andre steder oppgis det bare dødsår for unge menn som døde under krigen, uten at det sies et ord om sykdom, ulykker, engasjement i motstandskampen, osv. Dette utløser nysgjerrighet hos leseren: Hvorfor nevnes ikke dødsårsak? Var vedkommende frontkjemper? Begikk han selvmord, hadde det skjedd en ulykke? osv. Det er mulig at skamfølelsen over å ha hatt en frontkjemper i slekten etter hvert har blitt såpass svekket at denne opplysningen ikke lenger er blant de mest sensitive. Utgivelsen av slike bøker som Eirik Veum og Geir Brendens om norske frontkjemper som falt på Østfronten, inneholder både navn og bilde og annen informasjon, og gjør det vanskelig å holde denne type familiehemmeligheter skjult.

At en person har vært mistenkt, tiltalt eller dømt for straffbar handling, regnes til sensitive personopplysninger. Bygdebøkene er fulle av fortellinger om drap, slagsmål, svindel, tyveri og domfellelser for alvorlige forbrytelser. Som regel gjelder dette hendinger som går langt tilbake i tid. Og det må også sies at disse fortellingene ofte gir viktige innblikk i sosiale og kulturelle forhold i lokalsamfunnet, som det ellers ville ha vært vanskelig å få rede på.

Med unntak for de tidligere nevnte forholdene som gjaldt okkupasjonsåra, har norske bygdebokforfattere sjelden gått over streken når det gjelder å omtale straffbare forhold og navngitte personer i de siste hundre år. Viktige saksforhold har blitt omtalt når de har hatt betydning for bygda, men de involverte personene har blitt anonymisert, slik at bare de best informerte har kunnet skjønne hvem det er snakk om.

Sensitive opplysninger om helse

Det er selvsagt ikke slik at all omtale av navngitte folks helse strider mot personvernloven. Lokalhistorikere flest skjønner at de trækker over en grense ved å omtale enkeltpersoners sinnssykdom, mentale helse, kjønnsykdommer og rusmisbruk. Riktignok kan det forekomme en nokså omsvøppløs omtale av navngitte bygdeoriginalers alkoholmisbruk, men da gjelder det som oftest døde personer som ikke har familie i bygda.

For dagens mennesker kan det virke underlig at forekomsten av tuberkulose var så tabubelagt for noen tiår tilbake. Mellom 1895 og 1955 døde omkring 250 000 nordmenn av sykdommen (Sprauten 2005:117). Mange av dem som ble smittet, men overlevde og ble friskmeldt, opplevde i ettertid en stigmatisering som gjorde dem nærmest rettsløse. De kunne bli oppsagt fra jobb og hybel når det ble kjent at de hadde vært tuberkuløse, og de kunne bli stengt ute fra normalt sosialt samkvem med andre. Når bygdebokforfatterne nevner enkeltpersoner og familier med tuberkulose, er det derfor viktig å lytte og ta hensyn til de tidligere syke og deres familiers synspunkter på at disse opplysningene blir publisert i en større offisiell sammenheng.

Seksualitet og familieforhold

Innenfor sjangeren gårds- og slektshistorie spiller eksakte opplysninger om foreldre, besteforeldre, søsken og øvrig slekt en stor rolle. Forfatterne oppgir derfor så nøyaktig informasjon som mulig om fødsels-, giftemåls- og dødsdato for personene som bor på et bestemt bosted. Når man ikke kan hente slike opplysninger fra kirkebøkene, skaffer utgiverne seg de nødvendige data fra tiden fram til i dag ved å få folk til å fylle ut skjemaer med personopplysninger om seg selv og sine nærmeste.

Innhenting av slik informasjon er tillatt så lenge de enkelte har gitt sitt samtykke og det på forhånd er gjort klart rede for hva opplysningene skal brukes til. Denne framgangsmåten gjør at det er lett å få innsyn i en rekke sensitive forhold om folk som lever i dag eller som er døde for kort tid siden: om det seksuelle samliv startet før ekteskapet ble inngått, om barn født utenfor ekteskap, om skilsmisser og nye ekteskap eller samboerskap, om kvinner som har barn med flere ulike menn uten å ha vært samboer eller gift med noen av dem, om inngåelse av homofile partnerskap, osv.

Selv om 50 % av alle nordmenn i alderen 16–79 år var gift i 2002, har det i løpet av de siste tiårene skjedd store endringer i den norske familiestrukturen. Samboerskap er blitt en mer dominerende samlivsform, men det er fortsatt slik at det bare er i aldersgruppen under tretti år at det finnes flere samboere enn gifte personer (<http://www.ssb.no/emner/02/01/20/samboer/>).

Mange av dagens «moderne mennesker» legger liten vekt på om deres egne eller andres barn er født i eller utenfor ekteskap. Dette kan føre til at en del forfattere ikke er tilstrekkelig lydhøre og oppmerksomme på hvor følsomt dette ennå kan være for enkeltpersoner, særlig når man går noen tiår tilbake i tid. NLI har hatt kontakt med personer som har opplevd opplysningene i bygdeboka som en ny konfrontasjon med «skammen», «en uekte fødsel» og følelsen av å være uønsket, en følelse som har preget deres liv gjennom 50–70 år. «Dei kunne like gjerne ha skote meg,» sa ei dame om utgiverne av ei bygdebok som avslørte at hun var født utenfor ekteskap.

Historikeren Lars Reinton var en av dem som reagerte sterkt på at barn som var født utenfor ekteskap, i gårds- og slektshistoriene bare ble ført opp sammen med mora og hennes slekt, og ikke sammen med farens. Han mente at disse barna burde føres opp i begge foreldrenes slektsgreiner. En slik framgangsmåte ville være den mest forsvarlige, både vitenskapelig og moralsk. Det burde være en plikt, mente Reinton, å sørge for at et barn ikke blir stengt ute fra sin ættesammenheng fordi faren eventuelt kunne bli såret eller krenket. Dette ville også være best i samsvar med den ånd som uttrykkes i de castbergske barnelovene, som ga full arverett til barn født utenfor ekteskap (Reinton 1977:332–337).

I noen tilfeller kan et barn være resultatet av én eller to gifte personers utenomekteskapelige forhold. Noen forfattere har bevisst holdt dette skjult av hensyn til dem det gjaldt. Men ikke alle har ønsket å dysse ned

slike historier. Det har forekommet at folk som var født under slike forhold, rett og slett har insistert på at de skulle føres opp i bygdeboka sammen med sine halvsøsken. De har ønsket full åpenhet om disse spørsmålene for å oppnå en slags offentlig oppreisning.

Samlivsbrudd kan som kjent sette sterke følelser i sving. Mang en forfatter har fått beskjed fra en person om ikke å bruke tidligere innsamlede opplysninger om en navngitt ekspartner i en planlagt bygdebok. Ofte synes forfatteren at dette er problematisk fordi det betyr at man i bygdeboka for eksempel må frata barna en navngitt far, som selv har samtykket i å bli oppført. Dessuten føler forfatteren at han/hun blir tvunget til å fortie sannheten, og mener at det prinsipielt er betenkelig å la én forelder bestemme om den andre forelder skal få plass i boka eller ikke.

Nok innmark til ei ku

Den 2. mars 2010 avsa Høyesterett dom i en sivil sak som gjaldt krenkelse av privatlivets fred ved at det ble utgitt en lokalhistorisk bok fra en kommune i Aust-Agder.

Forfatteren av boka hadde vokst opp i kommunen og kjøpte seg et forfallent småbruk der i 1982. Han ble to år seinere kjent med ei dame som han flyttet sammen med i 1985. De to fikk et felles barn, flyttet til småbruket i 1986 og giftet seg ett år etterpå. Småbruket ble rehabilitert i perioden 1982–1986, og begge partene tok aktivt del i arbeidet. De skilte seg i 1995, og hadde hatt en turbulent tid med krangler og søksmål.

I 2007 gav ektemannen ut boka *Nok innmark til ei ku*. Boka er på 149 sider og handler om 23 småbruk i kommunen (Langmyr 2007). Historien om forfatteren selv dekker mer enn 20 sider av det samlede sidetall. Av disse 20 sidene er det seks sider som beskriver forhold på bruket i den tiden paret levde sammen. Det er beskrivelsene på disse sidene som førte til at saken havnet i retten.

Her beskriver forfatteren blant annet at kona mente at de ikke kunne bo der de bodde uten båt. Derfor var han «nødt til å gå til banken for å låne pengene» til en nordlandssjark som hun hadde sett seg ut. Da hennes forlover kom på besøk i 1988, satte hun «griller i hodet på [kona]. Småbruket var som skapt for geitehold, mente hun [venninnen]. Dermed var

det gjort.» På konas initiativ økte dyreholdet med både geiter og sauer. Da det var 15 dyr på gården, mente ektemannen at det var nok, men så overhørte han en samtale mellom kona og en annen, og denne samtalen skremte ham. «Hest var temaet. Det resulterte i at en stor kaldblodshest [...] kom til gårds like før jul [...].» «Hva blir det neste?, fryktet jeg. Året 1989 ble enda verre. Våren kom, og [kona] kjøpte to nye geiter [...].» Dermed var dyreholdet nådd opp i 22 dyr og sju høner, og forfatteren skriver videre at «det var meg som fikk arbeidet med å fore, skjøre og høye for et dyrehold som grenset til det vanvittige, siden vi begge hadde jobb å passe.» Etter hvert ble dyreholdet konsentrert om hestehold, men «Mesteparten av [konas] lønning gikk med til hest, utstyr og helt ny dobbelhestevogn. Penger var til for å brukes, forklarte hun meg.»

Den videre utvikling i forholdet mellom partene gjør han rede for under overskrifter som: «Ekteskapskrise» og «Advokathjelp og rettsaker» (Langmyr 2007:104–123).

Da kona ble kjent med eksmannens bok, følte hun sitt privatliv krenket og anmeldte ham til politiet. Han hadde nemlig ikke fått hennes samtykke til å publisere tekster og bilder som omhandlet ulike sider ved deres samliv. Siden hun ikke nådde fram med anmeldelse og klage, krevde hun at videre distribusjon av boka skulle stanses, og at de bøkene som allerede var distribuert, skulle kalles tilbake.

Saken havnet i Aust-Agder tingrett, og dom ble avsagt i april 2008. Forfatteren ble da frifunnet mens hans kone skulle betale saksomkostninger. Hun anket saken til Agder lagmannsrett, som avsa dom ett år seinere. Denne gangen fikk ektemannen forbud mot å gi bort eller selge boka uten samtykke fra ektefellen. En alternativ løsning var at omtalen av henne på nærmere angitte sider ble fjernet. Han skulle betale oppreisning til henne med 25 000 kroner, og hver av partene skulle dekke egne utgifter for de to rettsinstansene.

Dette førte til at forfatteren anket lagmannsrettens dom til Høyesterett og ble frifunnet. Ingen av de to partene ble tilkjent saksomkostninger for noen instans. I vår sammenheng er det interessant at de ulike rettsinstansene har vurdert den strafferettslige siden av «den vanskelige historien» i ei bygdebok så ulikt.

Straffelovens bestemmelser § 390 første ledd lyder avskrekkende: «Med bøter eller fengsel inntil tre måneder straffes den som krenker privatlivets

fred ved å gi offentlig meddelelse om personlige eller huslige forhold.» Skadeerstatningsloven § 3-6 første ledd åpner også for at lovovertræderen må betale erstatning eller oppreisning for å ha «krenket en annens ære eller privatlivets fred».

I sin dom legger Høyesterett imidlertid vekt på at personomtalen i gjeldende sak har skjedd i en lokalhistorisk bok, og at det ikke er knyttet offentlig interesse til den personen som mener å ha fått sitt privatliv krenket. «Publiseringen gir heller ikke et bidrag til noen offentlig debatt av allmenn interesse.» Høyesterett er ikke i tvil om at beskrivelsen av samlivet mellom de to partene omhandler privatlivet, personlige eller huslige forhold. Men for at det skal foreligge en krenkelse av privatlivets fred, kreves det at det som sies om de huslige forhold, kan anses som *rettsstridig*.

Høyesterett legger også vekt på at hensynet til ytringsfriheten også vil være en dimensjon ved utformingen av lokalhistoriske framstillinger, fordi skildringer av hverdagslivet i bygdene har kulturhistorisk verdi:

Almenne interesser tilsier at slike beretninger skrives og publiseres og gjøres så levende som mulig. Derfor vil lokalhistoriske beretninger også ofte måtte inneholde personomtaler. Hensynet til personvernet må da avveies mot det hensyn til ytringsfriheten som historieskrivingen krever.

Høyesterett bemerker følgelig at «Konstatering av rettsstrid i saken her, vil kunne ha store konsekvenser for særlig biografiske og historiske framstillinger i sin alminnelighet.»

Høyesterett slår fast at en beskrivelse av dyreholdet hører naturlig hjemme i en beretning om livet på et småbruk, og at de opplysningene som formidles, ikke er spesielt følsomme. Det benyttes heller ikke nærgående formuleringer eller nedsettende karakteristikker.

Beskrivelser som gir et ufordelaktig helhetsinntrykk av den som omtales, kan ikke uten videre anses som rettsstridig, konkluderer Norges høyeste rettsinstans, og mener at forfatterens framstilling må sies å ligge innenfor «den frihet historieskriveren eller selvbiografen må ha til å beskrive personer som har deltatt i ens liv og levnet.»

Etisk ansvar og skjønn

En historiker som arbeider seriøst og grundig med et lokalsamfunns historie, får vite mye om de personene han eller hun skriver om. Det gir vedkommende innsikt som kan utløse glede, men gir også makt til å påføre andre bekymring og smerte. Hva skal en bygdebokforfatter gjøre når han får kjennskap til vanskjøtsel og mishandling av barn? Kan man tillate seg å nevne navn når man skriver om incest mellom voksne søsken som fikk barn sammen på begynnelsen av 1900-tallet, når disse opplysningene allerede er tilgjengelige for allmennheten på Internett via kirkebøker som er digitalisert?

Som lokalhistoriker vil en kanskje være opptatt av å informere samfunnet så sannferdig som mulig om utbredelsen av barnemishandling og incest i ei bygd på begynnelsen av 1900-tallet. Men en slik offentliggjøring vil ofte komme i et spenningsforhold til den plikten forfatteren som medborger har til å verne de personene han eller hun blir kjent med, eller deres nærmeste og deres avdødes ettermæle. I personvernsammenheng er det dessuten et problem at de som er lokalkjente, lett kan kjenne igjen personer og hendinger, selv om forfatteren anonymiserer.

Denne type rollekonflikter og etiske dilemmaer i lokalhistorisk arbeid er ikke bare knyttet til personvern. De kan like gjerne oppstå i forbindelse med historier som er knyttet til interesse- og identitetskonflikter. Hvis en bygdebokforfatter for eksempel har kommet til et bestemt resultat om hva slags etnisk preg bygda har hatt gjennom tidene, eller hvem som først har tatt området i bruk, vil formidlingen av dette gripe rett inn i debatten om urfolk og rettighetsspørsmål i området. Dette er spørsmål som kan være aktuelle og kontroversielle den dag i dag. Det viktigste er at slike ømtålige spørsmål blir lagt åpent for dagen, slik at de kan føre til en allmenn og fruktbar diskusjon om temaet.

Bygdebokforfattere har mulighet til å påvirke de lokale holdningene til ømtålige problemområder og dermed opptre som samfunnsreformatorer. En gårds- og slektshistoriker kan for eksempel samvittighetsfullt gjøre like godt greie for barn født utenfor som innenfor ekteskap. Dermed gir han såkalte «uekte» fødte barn rett til å bli nevnt på linje med andre og satt inn i sin rette sammenheng. Å bli særbehandlet eller utelatt kan få konsekvenser for hvordan disse oppfatter sin menneskeverdighet. Dermed kan

en bygdebokforfatter muligens bidra til å fjerne skamfølelse og følelse av mindreverdiget hos enkeltpersoner.

Homofili har hittil vært så å si fraværende som tema i lokalhistorien. Her har historikeren Arnfinn Engen vært en pioner med sine bygdebøker for Dovre. Her fører han opp homofile partnerskap på linje med heterofile (jf. Kaas og Engen 2003). Slik bidrar han til å normalisere homofilt samliv. Om noen skammer seg over noe en ikke bør skamme seg over, er ikke det nødvendigvis god nok grunn til å sløyfe omtale.

Johan Borgos informerer i sine gårds- og slektshistorier om samisk og kvensk bakgrunn og taterbakgrunn der han synes det er naturlig. Men det er viktig at denne type opplysninger må ha et historisk formål. Det er ikke tilstrekkelig å si at allmennheten har krav på å vite det. Opplysninger som ikke blir satt i et perspektiv, kan gjøre skade.

Avslutning

Det er tidligere nevnt at det i eldre lokalhistorisk litteratur har vært en tendens til å hoppe over eller skrive summarisk om emner der hensynet til personvern kunne bli et problem. Men for en lokalhistoriker som har faglige ambisjoner, bør ikke dette føre til at vedkommende unnlater å ta opp kontroversielle temaer dersom det etter oppriktig faglig gjennomtenkning viser seg at disse emnene er viktige i lokalhistorien. Også ubehagelige sannheter skal fram i lyset. Men disse sannhetene behøver en ikke knytte til navngitte enkeltpersoner. Hvis en likevel finner sterke grunner til å oppheve anonymiseringen, må en forsikre seg om at de fakta som en legger fram, er veldokumenterte. Publiseringen må også ha et gjennomtenkt historisk poeng og et aktverdigg formål som tillegges større vekt enn det vanry som kan bli heftet til den som omtales, og den mulige smerte og belastning som pårørende kan bli rammet av.

Det er historikerens personlige etiske ansvar og skjønn som dermed blir personvernets siste skanse. Selv om en holder seg innenfor gjeldende lover og regler, kan en komme til å trampe på det legitime personvernet.

Litteratur

- Borgos, Johan I.: «Etnisitet og personvern i bygdebøkene – hvordan forene kryssende hensyn?» I Ola Alsvik (red.): *Kulturmøter. Lokalsamfunnet, lokalhistorien og møtet med det fremmede*. Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 2004, s. 175–189.
- Christophersen, Egil: *Okkupasjonsår i Stjørdalsbygdene 1940–45* (II), Steinkjer 1995.
- Kaas, Gunnar og Arnfinn Engen: *Bygdabok for Dovre. Gardar, hus og folk. Frå Hjerkinntil Hjelle*. Dovre 2003.
- Kringsjå* nr. 15, juni 1990 (publikasjon som ble utgitt av Norsk lokalhistorisk institutt).
- Langmyr, Harald: *Nok innmark til ei ku. En beretning om husmannsslitet ved Høgfjell*. Strømmen 2007.
- Løyland, Margit: *Lokalhistorie – seljelåt og symfoni. Til Harald Winges minne – et utvalg fra hans forfatterskap*. Oslo 2000.
- Reinton, Lars: «Diskresjonsspørsmål og personvern i lokalhistorien.» I *Heimen 2/1977*, s. 332–337.
- Sprauten, Knut: «Pikante avsløringer og slarv i norske bygdebøker?» I *Heimen 2/2005*, s. 115–122.
- Veum, Eirik og Geir Brenden: *De som falt*. Oslo 2009.

Internett

- [http://www.domstol.no/upload/HRET/Avgjørelser/2010/saknr2009-1047\(anonymisert\).pdf](http://www.domstol.no/upload/HRET/Avgjørelser/2010/saknr2009-1047(anonymisert).pdf) (Norges Høyesterett, avgjørelser).
- <http://www.ssb.no/emner/02/01/20/samboer>
- <http://www.lovdatab.no/all/tl-20000414-031-001.html#2> (Personopplysningsloven)

De «åndssvakes» historie

Halvor Fjermeros

Få har blitt utsatt for større skiftninger i menneskesyn enn de psykisk utviklingshemmete. Det gjelder også for den forholdsvis korte norske institusjonshistorien som startet med abnormskoler og pleiehjem for åndssvake sist på 1800-tallet. Tidens skiftende vektlegging på årsakene til «åndssvakhet», fra de mest ekstreme arvemessige forklaringer til perioder der oppvekst og miljø har blitt vektlagt, har ikke endret på det forhold at det er de fattigste som har båret den tyngste byrden på dette feltet. Og behovet for å sette utviklingshemmete i bås er like gammel som menneskeheten selv. En velmenende lege sa det slik da han skulle tale deres sak i forbindelse med den store landsomfattende utbygging av åndssvakeomsorgen i 1954: «De åndssvake elsker blomster.» Dette var forsiden av den medaljen som bærer navnet kollektiv stempeling, en uvane det ikke er lett å bli kvitt. Oppgaven vår må bli å få øye på individene i denne hæren av «blomsterbarn».

Et fattiglems institusjonsvandring i moderne tid

I 1998 satt jeg ved senga til Marit Ellingsen på Bærum Sykehus med notatblokk og blyant og lyttet til hennes historier. I hui og hast hadde hun måttet amputere et bein, et «røykebein», fra kneet og ned. Dette var begynnelsen på slutten på et 65-årig liv, et liv hun de siste 15 år eller så hadde tilbrakt i en egen leilighet i boligblokka der hun og katten bodde i fredelig samboerskap. Marit Ellingsen var vår nabo i denne blokka, bygd som personalboliger på Emma Hjorths Hjem på Tokerud, utenfor Sandvika i Bærum. Det var slik vi fikk anledning til å bli kjent. Livshistorien til denne våkne og munnrappe damen er én av historiene jeg har brukt i

mitt arbeid med boka *Åndssvak...* (Fjermeros 2009), som denne artikkelen er bygd på.

Marit var født i ytterst fattige kår i 1933 og kom på barnehjem i Fredrikstad fordi hennes enslige mor ikke kunne ta hånd om henne. Så snart hun var konfirmert, ble hun satt bort som griskokk og billig arbeidskraft på en gård i Østfold der hun ble herset med av ei streng gårdskjerring. Når hun ble plaget som verst, kunne hun søke ly i fjøset – for som hun sa da hun så tilbake på sitt anstrengende liv: «Dyra var jo snillere enn menneskene.» På umerkelig vis ble hun stemplet åndssvak og hennes skjebne som institusjonsnomade ble beseglet. Hun kom til det nedslitte og overbefolkede Tokerudhjemmet, alias Emma Hjorths Hjem, i 1953. Der fulgte hun hele den forsinkede utvikling av velstandsvekst i etterkrigstida, fra de mest primitive og nedslitte forhold etter krigen i det overbefolkete «Pikehjemmet» med over 40 pasienter fordelt på to etasjer og fram til hun endelig kunne flytte ut fra sin siste «avdeling» og inn i sin egen leilighet i blokka vår på 1980-tallet.

Marits livsfortelling er en personifisert historie om den norske åndssvakeomsorgen, fra det mangelfulle tilbud på institusjonsplasser som var realiteten et godt stykke inn i etterkrigstida, og fram til de store sentralinstitusjonene ble nedbygd for 20 år siden. Om en ikke var åndssvak når en ble sendt hodestups inn i dette systemet, så var det stor fare for at en ble det. Ikke alle var like åndssterke og selvstendige som Marit etter mange tiår med institusjonalisering.

Marit var bare en av hundrevis som gjennom årenes løp ble anbrakt på åndssvakehjem, dette institusjonsvesenet som ved sin oppkomst i Norge sist på 1800-tallet hadde et umiskjennlig preg av å være fattigstyrets klasseanstalt. «Anstalten for aandelig abnorme børn» i Kristiania ble etablert av spesialskolepioneren J.A.Lippestad, som for øvrig var eldste bror til Emma Hjorth, født Lippestad. Av anstaltens beretning for 1877 går det fram at av 25 elever som kom fra hovedstaden, var hele 21 forsørget av Kristiania fattigvesen. Og av totalt 44 elever var det kun ni som fikk sin skolegang forsørget av egne foresatte. De som kunne håpe på opptak til skolen var for øvrig disse kategorier, slik de var nedfelt i formålsparagrafen: «Sinker, aandssløve, aandssvake og idiotiske Børn der ikke staa lavere, end at de maa ansees i nogen Grad modtagelige for Undervisning

og Udvikling». De som ikke nådde slike kvalifikasjoner, hadde ikke noe institusjonstilbud i det hele tatt. Det ble gjort et spedt forsøk på å starte et hjem for «ikke-dannelsedyktige åndssvake» i Kristiania i 1893. Men et permanent tilbud kom ikke før fru Emma Hjorth smått om senn bygde opp sitt pleiehjem, først i Asker fra 1898 og siden i Bærum fra 1903. Hjemmet ble overtatt av staten i 1915, uten at det resulterte i noen vesentlig forbedring i forholdene innen omsorgen. Snarere var det en periode av offentlig forsømmelse som rådde på dette området fra begynnelsen av første til etter slutten av andre verdenskrig.

Det er få områder innen samfunnslivet hvor en kan studere endringer i menneskesyn mer inngående enn i vår behandling av de utviklingshemmete. Bare i den korte perioden – historisk sett – som den institusjonaliserte omsorgen har eksistert, først som åndssvakeomsorgen og deretter som Helsevernet for psykisk utviklingshemmede (HVPU), har vi sett flere markante snuoperasjoner i samfunnets holdning. En like stor endring var skjedd rundt forrige århundreskifte, da rasehygien gjorde sitt inntog i samfunnsvitenskapen, og de åndssvake brått var å anse som farlige individer. I det relativt korte tidsperspektiv som den organiserte omsorgens historie omhandler, var det sosialt sett «den lille istid» som satte inn med dette skiftet. Et fordømmende menneskesyn dukket opp i ny forkledning, og de som falt utenfor den trange definisjonen av hva som var det normale, ble nådeløst forfulgt og kontrollert av storsamfunnet. Siste gang en slik omfattende snuoperasjon fant sted, var da «HVPU-reformen» ble gjennomført tidlig på 1990-tallet. Det skjedde med stor effektivitet og konsekvens. Motivasjonen for reformen var et humanistisk ideal som ikke lenger aksepterte å se på utviklingshemning som et kollektivt fenomen. Følgelig måtte de utviklingshemmete gis individuelle rettigheter knyttet til deres hjemkommune.

Byttinger, manndrap og levende folketro

Fra norsk folketro kjenner vi forestillinger om hvordan barn med avvik ble oppfattet som «byttinger»: De underjordiske kunne stjele et velskapt menneskebarn fra vogga og legge sin egen unge der i stedet. Vanskapninger har det vært til alle tider, og jo mer dyrisk de skildres, desto lettere

kunne slik overtro få fotfeste. Fra ei bygd i Nordland blir det fortalt at det på slutten av 1800-tallet var en unge som gårdsfolket bestemt mente var en bytting. Derfor ble ungen lagt i ei stor gryte ute i fjøset. Her fikk den mat og et visst tilsyn, og ungen vokste og levde noen år. Men etter det lange oppholdet i gryta hadde barnet fått krum rygg. En så brutal behandling berodde på både overtro og den skammen som var forbundet med å ha en vanskapning eller en åndssvak i familien (FI:AAS).

En annen slags bytting får vi høre om i denne historien fra Frafjord og Dirdal i Ryfylke omkring forrige århundreskifte:

Farfar (født 1875) var nyutdannet lærer fra seminariet. Han hadde fått seg jobb som omgangskolelærer og måtte gå lange mil til de bortgjemte gårdene inne på heia. Da han kom inn til en gård som heter Fed, nå er det bare tuftene igjen og ødegård der inne, møtte han ei diger jente. Hun var bytting. Det var ikke noe annet å si om den saken. Hun var så enormt svær og sterk, så da farfar kom inn mot gården og måtte krysse ei stri elv, tok denne jenta farfar på ryggen og vasset over elva. De kalte henne bare for «Halal Vål», for det var det eneste hun kunne si, og det skulle bety «Fader vår». (FI:YM)

Når en «bytting» ble satt ut i skogen eller plassert i ei gryte ute i fjøset, var dette på sett og vis et forsøk på å ta livet av et uønsket barn. I nyere tid kjenner vi tanken om barmhjertighetsdrap knyttet til mennesker med mangelfull mental utrustning. Fortvilelsen over å ha fått et sterkt handikappet barn uten evne til utvikling, kunne føre til tanker om at det hadde vært bedre å la barnet dø. Den amerikanske forfatteren Pearl S. Buck, Nobelprisvinner i litteratur i 1938, drøftet åpenhjertig slike tanker omkring sin åndssvake datter. Å *tenke* slik er en ting. Å ta ett skritt videre og uttrykke et *ønske* om dette, kjenner jeg bare til ett eksempel på. En lege ved Emma Hjorths Hjem hadde en gang på begynnelsen av 1950-tallet en foreldresamtale der barmhjertighetsdrap, eller eutanasi som det heter på fagspråket, ble brakt på bane. Foreldrene var fortvilet over barnet som var selvdestruktivt, akte seg rundt på golvet og slo hodet til blods mot radiatoren, igjen og igjen. De kunne ikke se at dette barnet hadde noe liv det var verdt å leve (FI:JB).

Slik kan vi følge eksempler langt opp mot vår egen tid, som viser hvordan fortvilelse og skam har preget forholdet til mennesker med ulike

avvik. Men gjennom legdordningen hadde det gamle bondesamfunnet også en forsorgsordning som på visse vilkår ga plass for den som ikke var maksimalt produktiv. Det moderne samfunnets institusjoner forandret dette og gjorde de utviklingshemmete overflødige og malplasserte i den moderne industristatens produksjonssystem.

Kristofer med kvisten – på legd i moderne tid

Institusjonsvesenet som på ytterst nølende vis vokste fram i norsk åndssvakeomsorg, var i prinsippet et brudd med det gamle forsorgssystemet. Men det er et slående trekk ved den nye omsorgen langt inn mot midten av 1900-tallet at den bærer fortidas fødselsmerker. Så seint som i 1920 viste folketellingen at av rundt 6500 som ble kategorisert som åndssvake, var nesten 2500 privat forsørget. Dette kan langt på vei ses som en forlenget av systemet med legd. Og det til tross for at den middelalderse legdsinstitusjon var opphevet 20 år tidligere ved innføring av en ny fattiglov som ble vedtatt 19. mai 1900.

Allerede Magnus Lagabøters lov inneholdt regler for underhold av fattige ved flytting fra gård til gård. Blant de fattige var selvsagt mange med ulike skavanker som ikke kunne forsørge seg selv. Dette eldgamle systemet skriver seg antakelig tilbake til eldre tider enn Lagabøters lov på 1200-tallet. Det gikk ut på at underholdspliktige måtte ta imot underholdstrengende på omgang – eller på legd. Også andre ordninger var knyttet til dette systemet, som den såkalte lisitering eller bortlisitering. Det var en form for auksjon på fattiglemmer som bøndene kunne by på. Nok en form for tildeling av arbeidskraft var bortakkordering. Det var en mer diskret form for avtale mellom fattigvesenet og den enkelte forpleier.

Så seint som i 1894 var det rundt 2500 personer på legd i Norge, særlig knyttet til storgårdene på Østlandet. Da legdordningen ble avvirket, annonserte fattigloven av 1900 den nye tid, formulert slik i *Salmonsens konversationsleksikon* (1918):

... Fattige maa ikke bortsættes ved Licitation. De Trængende skal efter Omstendighederne forsørges enten i Pleje- ell. Arbeidshjem, hos Private, ved Understøttelse i Hjemmet ell. ved Indlæggelse paa Sygehus.

Men tross avvikling av dette systemet var akkordering en vanlig forsørgelsesmåte ved århundreskiftet; det var på denne tida om lag 20 000 som var bortakkordert på landsbygda. Andelen sank noe, men ikke mye fram mot 1920-tallet (Seip 1984:146). Dette systemet var en vesentlig del av forsorgen inntil den store utbyggingen av sinnssykehus mellom 1900 og 1920 var gjennomført. Men siden den landsomfattende norske åndssvakeomsorgen ble utbygd seinere enn i de aller fleste land vi liker å sammenlikne oss med, varte altså restene av dette legdsystemet til langt inn i mellomkrigstida.

Få forfattere har bedre enn Gabriel Scott maktet å skildre den fortvilelse og det armod som et fattiglem på legd måtte oppleve innenfor dette systemet. I romanen *Stien – eller Kristofer med Kvisten* følger vi oppveksten til den ulenkelig lange Kristofer med sine stankelbein, sin alt for korte overkropp og sitt alt for lille hode. Han er i tillegg stam, har «tungefeil» og blir dermed et klassisk mobbeoffer på skolen. Han kues under en alkoholisert og tyrannisk far, blir liggende til sengs i årevis med en ryggplage og opplever at hans snille og omsorgsfulle mor dør i senga si i naborommet, tynget av fortvilelse over hvordan det skal gå med lille, lange Kristofer når han skal overlates til den følelseskalde faren. Til slutt kommer fattigvesenet og griper inn, motvillig, mot de elendighetstilstander som alle har sett i lange tider. Kristofer kommer på legd i den ikke navngitte sørlandsbygda der dette foregår.

Gabriel Scott skreiv boka i 1925, men han var født i 1874, så det er grunn til å tro at hans kunnskap om emnet skreiv seg tilbake fra hans oppvekst, altså før legdsystemet formelt ble opphevet med fattigloven av 1900. Men som den sosialt engasjerte og av og til polemiske forfatter Scott var, noe han kanskje i enda større grad viste i 1938 da han kom med brannfakelen *De vergeløse*, hadde han et klart siktemål med romanen. Hans beskrivelse var neppe bare fra forgangen tid, men et innlegg i debatten om hvordan hans samtid tok vare på de svakeste i samfunnet. Hans innspill ble da også hørt – og brukt – som den viktigste skjønnlitterære referansen i *Forslag til lov om forsorg for åndssvake* som ble lagt fram som et privat lovforslag av Norges Barnevernråd i 1927.

Scotts roman er et flengende oppgjør med omgangsordningen der fattigunger og foreldreløse ble sendt fra gård til gård. Med sin fortelling om legdebarnet Kristofer fra 1938 var han en av flere røster som hevet seg

mot et umenneskelig system for dem som falt utenfor vanlig skolegang. En annen og mer faglig stemme fra samme år tilhørte Alex Brinchmann, legen og forfatteren som la breidsiden til i en artikkelserie i fem deler, trykt i *Dagbladet*. Fellestittelen var «Forsorgen av de åndssvake barn – En skam for Norge» (Brinchmann 1938). Han viste til grove eksempler på sviktende omsorg i offentlige institusjoner. Til tross for tidvis skarp kritikk av tingenes trøsteløse tilstand, evnet ikke myndighetene å foreta seg noe for å bygge ut omsorgen. Dette fikk Alex Brinchmann til å snakke om «den store søndagsstillheten» som rådde på dette feltet i norsk mellomkrigstid. Riktig nok foretok myndighetene seg en vesentlig ting; de nedsatte en komité. Sosiallovkomiteen av 1935 leverte etter mange års arbeid en innstilling som i all hovedsak var ferdigskrevet i 1940. Men så kom krigen og la sine kjelker i veien. Dermed forelå innstillingen først trykt i 1946, mer enn ti år etter at komiteen var nedsatt.

Sosiallovkomiteen var sterkt påvirket av en medisinsk ledelsesmodell etter dansk mønster, personifisert gjennom den danske overlege H.O. Wildenskovs tette samarbeid med komiteen. Han var leder for De kellerske anstalter ved Brejning nær Vejle i Jylland, en av de gigantiske danske sentralinstitusjoner. Wildenskov hadde før krigen refset den norske stat for dens elendige åndssvakestell. Danskenes storstilte internering av de åndssvake siden før den 1.verdenskrig konsentrerte seg særlig om å kontrollere de lettere åndssvake som angivelig skulle være den største samfunnsmessige fare. I komiteens innstilling lyder det slik når det snakkes om det skrikende behovet for «arbeidsheimer og virkeheimer og heimer for asosiale og kriminelle åndssvake»:

Det er innlysende at det er de voksne debile – som også er de sosialt farligste og vanskeligste – som det hittil har vært sørget minst for, og som det gjelder å få under kontroll. [...] En stor del av klientelet i skolehjem, fengsler og arbeids-
hus, omstreiferhjem og lignende hører til her. (SLk 1946, VIII:11)

Så når den danske kritikken av norsk unnfallemhet runger – og gir gjenlyd blant leger og psykiatere i Norge – er det ikke bare av omsorg for «de ulykkelige», men også med klare referanser til samfunnsfare i rasemessig eller eugenisk forstand:

Av evgeniske grunner må samfunnet sikre seg mot uhemmet forplantning av åndssvake og derfor ta hånd om dem. Forholdet er nemlig det, at de åndssvake viser en ganske stor forplantningshyppighet, særlig gjelder dette de lettere åndssvake, og det er hos de debile en oftest finner arvelige faktorer som årsak til defekten. Det er de debile som byr på de vanskeligste sosiale problemer, av de åndssvake er det dem som hyppigst kommer ut i asosial adferd, kriminalitet, løsgjengeri, prostitusjon. De utgjør tallmessig den største gruppe. Når de setter barn i verden er ikke disse sjelden defekte, og denne stadige tilvekst av defekte individer bør stoppes,

lyder det. Og deretter utstedes programerklæringen, så å si: «Kombinasjonen av en vel utbygd omsorg og sterilisering er det som på lengre sikt skal få bukt med dette samfunnsødet». (SLk 1946, VIII:10).

Det var med dette tankegodset planleggerne av en framtidig åndssvakeomsorg gikk inn i fem års dvale. Men det var lettere sagt enn gjort å gjenoppta arbeidet i 1945.

Åndssvake - «en fare for samfunnet»

21. juni 1945 fant det første møtet etter krigen sted i Norsk Forening for Sosialt Arbeid. Det avfødte et opprop som kom på trykk omtrent samtidig i flere riksdekkende aviser og i *Asker og Bærums Budstikke*. Under tittelen «Vår åndssvakeomsorg en fare for samfunnet» slo de mer enn et snes frivillige og yrkesfaglige organisasjoner som hadde undertegnet oppropet, til lyd for en mer omsorgsfull holdning overfor de åndssvake (*Arbeiderbladet* 19.07.45). Det vises i teksten til møtet som «tok opp til drøfting etter disse fem årene [...] spørsmålet om en forsvarlig omsorg for de åndssvake». Motivasjonen var knyttet til de åndssvake selv, deres pårørende og til hele samfunnet. Det ble brukt sterke ord – bl.a. ble det insinuert at Quisling-regimets ungdomsorganisasjon hirden, neppe hadde fått noen oppslutning «hvis vi hadde hatt en ordentlig åndssvakeomsorg i Norge».

Dette må selvsagt ses i lys av situasjonen rett etter den tyske kapitulasjonen. Slike utsagn gir et innblikk i nasjonens psykologi i «oppgjørets time», så å si. Hadde dette vært et isolert utsagn, kunne det bli møtt med

et skuldertrekk. Men dette var bare den første av flere offentlige ytringer som gikk svært langt i å brennmerke både tyskertøser og andre som hadde fraternisert med fienden som åndssvake og tilbakestående. Det er derfor interessant å se litt nærmere på hvor disse ideene og påstandene hadde sitt arnested.

Hatet mot tyskertøsene hadde bygd seg opp fra lenge før freden brøt løs, med sine vilkårlige klippeaksjoner mot kvinner med tyske kjærester. Allerede i januar 1943 stod det å lese i det illegale *HV-bladet* at tyskertøsene kunne vente seg et oppgjør: «Tøsene er den mest skitne flekk på Norges navn, og en dag vil de måtte ta konsekvensen av den skam de har ført over landet.» En av konsekvensene var at mange tusen av disse kvinnene alt i juni 1945 ble internert på ulike steder i landet. Etter hvert ble 1100 av dem samlet i en mer permanent interneringsleir på Hovedøya ved Oslo, etablert 1. oktober 1945 og avviklet et halvt år seinere.

Mens dette pågikk, nedsatte myndighetene det såkalte Krigsbarnutvalget, ledet av Inge Debes som blant annet var kjent som leder av Sosiallovkomiteen av 1935. I utvalget merket man seg at en autoritet som Gabriel Langfeldt, professor i psykiatri, i et avisinnlegg i *Morgenbladet* (17.7.45) ga «faglige» argumenter for påstander om tyskertøsenes tvilsomme mentale egenskaper: «Langfeldt baserte dette på rene spekulasjoner om mødrenes tilstand. Han hevdet bl.a. uten forbehold at moren 'har vel som oftest en dårlig karakter, er ofte litt debil'» (Olsen 1998:346).

En annen psykiater, Ørnulf Ødegaard, ble engasjert av Krigsbarnutvalget for å komme med en vurdering av dette forholdet. Han uttalte seg i august 1945 på et like tynt grunnlag som Langfeldt og tok utgangspunkt i «den alminnelige erfaring» at det blant tyskertøsene var «uforholdsmessig mange svakt begavede ...». Ødegaard trakk vidtrekkende konklusjoner og hevdet at 2500 av krigsbarna hadde arvet «sjelelige defekter (særlig åndssvakhet)». Videre resonnerer han seg fram til at også de tyske fedre måtte være «defekte» når de hadde «tatt tiltakke med svakt begavede piker». Seinere foretok leirens lege Augusta Rasmussen en undersøkelse av 310 av de internerte kvinnene på Hovedøya. Hun konkluderte med at bare et mindretall av kvinnene hadde et normalt intelligensnivå. Det er grunn til å anta at dette for en stor del dreide seg om prostituerte. De utgjør dermed ikke noe representativt utvalg av landets tyskerjenter (Olsen 1998:347).

Disse og andre tvilsomme «bevis» lå til grunn for mye av den psykiatriske ekspertises syn på både krigsbarna og deres mødre. Det var basert på en til dels temmelig primitiv arvemessig vurdering, ikke minst fra Ødegaard som var overlege og direktør ved Gaustad Sykehus. Etter hvert ble slike synspunkter også gangbar mynt som politiske argumenter, noe Aaslaug Aasland som nyutnevnt sosialminister ga en smakebit på da hun i et foredrag i august 1946 slo fast – i den gode saks tjeneste – at «hvis vi hadde hatt en bedre åndssvakeforsorg, så hadde vi ikke hatt så mange medlemmer av NS.» (Simonsen 2004:51)

Går vi tilbake til utsagnet fra oppropet «Vår åndssvakeforsorg en fare for samfunnet», ser vi at det er et sterkt politisert åndssvakebegrep som har fått lov til å utvikle seg i ly av de ukritiske strømninger som fantes blant grunnleggende rettferdige krav om oppgjør etter krigen. En aner en renessanse for mellomkrigstidas idé om internering, særlig rettet mot de lettere åndssvake, de «åndelig og moralsk defekte» som både hadde løpt fiendens ærend og ligget med okkupasjons soldater.

En av dem som hadde levert faglige argumenter for en mer restriktiv politikk overfor de åndssvake før krigen, var psykiateren Einar Haugen. Han satt som sekretær for Sosiallovkomiteen av 1935 som avga sin innstilling fredssommeren 1945, en innstilling som i det alt vesentlige var ferdigskrevet før den tyske okkupasjonen. I 1939 utførte han en undersøkelse av skolehjemmene, dvs. de oppdragelsesanstalter som vergerådsloven fra begynnelsen av århundret hadde resultert i. Haugen konkluderte med at 67 % av de undersøkte skolehjemselevne hadde IQ under 76. Dermed var de å regne som *ologifrene*, altså åndssvake, og de burde vært i dertil egnede åndssvakehjem – som dessverre ikke var utbygd – og ikke i skolehjem for «dannelsesdyktige». Han konkluderte også med at 10 % av elevene burde steriliseres (Ericsson 1997:62). Begrunnelsen var at disse barna for en stor del var dårlig arvebiologisk utstyrt, og at samfunnet ikke var tjent med at de fikk avkom. «Det er uundgåelig at eugeniske forholdsregler, sterilisasjon (eventuelt segregasjon – varig internering –) må overveies.» (Olsen 1998:352)

Sterilisering og internering, det var mellomkrigstidas løsning. Nå kom det opp igjen, som etterkrigstidas utfordring, med en underlig etterklang fra nazismens rasehygieniske eksesser ringende i offentlighetens ører. Det

var enda et paradoks i det norske – og for så vidt hele den vestlige verdens – kontrollregime overfor visse marginaliserte grupper i samfunnet etter krigen.

Tokerud – verre enn tyske fangeleire?

I juli 1946 tiltrådte legen og psykiateren Ole B. Munch stillingen som overlege og direktør ved Emma Hjorths Hjem på Tokerud i Bærum kommune. Han møtte en institusjon «i en forførende forfatning», som han skreiv i et jubileumsskrift 20 år seinere (Munch 1966). Andre uttrykte seg atskillig krassere. Stortingsrepresentant Claudia Olsen fra Høyre uttalte etter en befaring omkring tidspunktet for Munchs tiltredelse: «Anstalter som Tokerud er en skamplutt på vårt land.» Hun var rystet over det hun hadde sett:

Plassmangelen var skrikende. 332 pasienter var stuert sammen i bygninger som neppe har vært beregnet på mer enn halvparten. På enkelte avdelinger sto sengene så tett at det ikke var antydning til passasje mellom dem. I en dagligstue som var innredet til pasientværelse, ble det spist og sovet og sittet på potte, ofte på en og samme gang. [...] Sanitærforholdene kan bare karakteriseres som ubeskrivelige. 3–4 badekar på 332 pasienter var alt jeg kunne oppdage.

En annen av delegasjonens medlemmer, Sverre Løberg, hadde selv sittet i tysk fangenskap under krigen, og hevdet at Tokerudhjemmet «lå noen streker under» (ABB 08.07.1946). Dette var ikke første gang en slik sammenligning ble benyttet. Et halvt år tidligere hadde Egil Tresselt en rapportasje i *VG* og *Asker og Bærum Budstikke* under tittelen «Et besøk hos 350 åndssvake på Tokerud». Der sjokkerte han sine lesere med undertitler som «Dachau luksusanstalt sammenlignet med norsk pleiehjem» (ABB 09.01.1946).

Etterdønningene etter «fangeleir»-debatten fikk helsedirektør Karl Evang til å gå ut i *Aftenposten* og betegne tilstanden «i åndssvakeforsorgen» som en «augias-stall som det nu må ryddes opp i». Det var med denne «programerklæring» i ryggen at Ole B. Munch gjøv løs på sin nye oppgave ved Emma Hjorths Hjem. Men mye skulle gjøres før de store framtid-

planer kunne vedtas og ryddegutten Munch kunne gripe tak om kosteskaffet og gjøre reint i augiasstallen. Som ledd i sin «etterutdanning for åndssvakeomsorgen» hadde han gjennomført omfattende ekskursjoner i Sverige og Danmark. I hans reisedagbok kan vi følge hans bevegelser fra institusjon til institusjon (Munch 1946). Særlig de danske erfaringer fra denne turen skulle komme til å bli skjellsettende både for Munch og for norsk åndssvakeomsorg etter krigen. Det gjaldt ikke minst arven fra det danske rasehygieniske regimet innen omsorgen.

Nitid nedtegnet Munch sine observasjoner, og mandag 4. mars 1946 gjorde han disse notatene fra København i reisedagboka:

Besøk i Universitetets arvebiologiske institutt: Direktør dr. med. Tage Kemp som orienterte og viste rundt. Inst. er grunnlagt 1938 for Rockefellermidler. Dets materiale er delvis bygd op av et materiale fra politilege Søren Hansen (kriminelle + dødsfald i Kbhvn til 1936) samt åndssvakeprotokoller samt gamle bidrag.

Her legges antakelig en vesentlig del av grunnlaget for det som skulle bygges opp i Norge fra 1948, vekselvis kalt Sentralregisteret for Åndssvake og Sentralkartoteket. Sentralkartotek var tidas løsning. I 1947 gikk for eksempel overlege og leder for kontoret for psykiatri i Helsedirektoratet, Wilhelm Hoffman, inn for å bygge en psykopatanstalt for ungdom i Norge. Han la vekt på behovet for registrering og foreslo å opprette et «sentralkartotek over asosiale barn og unge». I den forbindelse viste han til psykoseregisteret og arbeidet med å opprette et kartotek for åndssvake. Han drøftet også behovet for en sentralisering av dette registreringsarbeidet i «et arvebiologisk institutt i likhet med hva man har i Danmark». Og hans konklusjon var at dette ville effektivisere anvendelsen av steriliseringsloven av 1934: «Det er klart hvilken betydning et slikt sentralt register over minusvariantene vil ha for å utnytte steriliseringslovens muligheter.» (Haave 2000:338)

Tankegangen bak disse tiltakene var at en måtte få oversikt over alle de elementer som etter ulike kriterier ble definert som asosiale, uproduktive eller som utgjorde en samfunnsfare gjennom sin blotte forplantningsevne. Registrering skulle i sin tur ende opp i *internering* – det eneste bote-

middel samfunnet hadde for å beskytte seg mot denne trusselen mot forringelse av den menneskelige slekt, ifølge mellomkrigstidas eugeniske tankegang. Det var den som nå skulle settes ut i livet i Norge, etter mønster fra den danske idealmodellen for «totalomsorg».

Den tvetydige arven fra Rockefeller og Tage Kemp

Som overlege Munch helt riktig noterte, var det midler fra Rockefellerstiftelsen som hadde muliggjort opprettelsen av det arvebiologiske institutt i København i 1938. Rockefeller Foundation var en av de ivrigste pådriverne for den rasebiologiske eller eugeniske forskning i USA etter at stiftelsen ble etablert i New York i 1912. Den amerikanske rasebiologiens frontfigur, zoologen Charles Davenport, utviklet et personlig samarbeid med oljemagnat John D. Rockefellers sønn, ved samme navn. Rockefeller jr. og Davenport fant hverandre i felles interesse for eugeniske spørsmål, noe som resulterte i at Rockefeller-stiftelsen bevilget enorme beløp til forskning på blant annet åndssvakhet i et rasebiologisk perspektiv. (Fjermers 2009:217)

Eugenikken var en velutviklet amerikansk disiplin lenge før vitenskapsmenn i Hitlers tredje rike begynte å praktisere sin beryktede utrydningskampanje. I 1926 bevilget Rockefeller-stiftelsen for første gang en større pengesum til det tyske Kaiser Wilhelm-instituttet for psykiatri. Året etter ble Institutt for antropologi, menneskelig arv og eugenikk innlemmet i Kaiser Wilhelm-instituttet. Antropologi- og eugenikkinstitutts første leder, Eugen Fischer, hadde sin bakgrunn i det amerikanske Carnegie Institution og hadde lenge arbeidet sammen med Davenport. I desember 1929 startet Rockefeller-stiftelsen et femårig finansielt samarbeid med Kaiser Wilhelm-instituttets «antropologiske undersøkelse», i realiteten et rasistisk og eugenisk program ledet av Fischer (Black 2003:294). Helt fram til 1942, da han gikk av med pensjon, ledet Fischer instituttet. Han var en av de høyprofilerte talsmenn for Holocaust, og hans etterfølger Verschuer, brakte med seg sin nære assistent, den beryktede doktor Josef Mengele, som kort tid etter, i mai 1943 kom til Auschwitz for å ta fatt på sin fryktelige forbrytelse mot menneskeheten.

Det var altså tette bånd mellom den tyske og den amerikanske eugeniske bevegelsen, hele tida støttet av Rockefeller-stiftelsen, også etter at den tyske utartet til et systematisk program for utryddelse av uønskede elementer. Det var derfor en dâm av tvetydig historie som hang over Københavns Universitets arvebiologiske institutt da Ole B. Munch, ennå ikke tiltrådt som overlege ved Emma Hjorths Hjem, besøkte instituttets direktør Tage Kemp i mars 1946.

Dr. med. Tage Kemp var Danmarks ledende eugeniske vitenskapsmann. I kraft av denne posisjonen mottok han betydelige deler av de bidrag Rockefeller-stiftelsen ga til dansk rasebiologisk forskning etter at Danmark som det første europeiske land fikk sin steriliseringslov i 1929. I 1932 fikk han et stipend for å studere ved Cold Spring Harbor, Long Island, det ledende amerikanske institutt for eugenisk forskning. Carnegie Institution var dets økonomiske garantist og Davenport dets leder. Dette instituttet var grunnlagt i 1904. Tre år seinere, i 1907, fikk for øvrig Indiana, som første stat i USA, sin steriliseringslov (Black 2003:67).

Kemp fikk et nytt stipend i 1934, og han var åpenbart en mann Rockefeller-stiftelsen investerte i for å utvikle en mer kultivert eugenisk vitenskap enn den som hadde preget tiåra forut med sin mer rasistiske retorikk. I en Rockefeller-rapport forklarte de tilliten til Kemp slik: «Rasebiologien lider i dag sterkt under dens sammenblanding med politiske dogmer og offensiv påvirkning. Dr. Kemp er i kraft av sin personlighet og yrkeserfaring så frigiort fra dette som mulig.»(Black 2003:244)

Det var det beste skussmål en medisinsk forsker kunne få. Det var altså ingen grunn til å beskyldre Kemp for å ha en dagsorden som kunne forveksles med den nazistiske rasehygiene, like lite som noen for eksempel ville finne på å beskyldre vår egen Johan Scharffenberg for medløperi med nazistene på grunn av hans sterke engasjement for å få vedtatt den norske sterilisasjonsloven av 1934. Ikke desto mindre satt Tage Kemp i sin posisjon som sakkyndig for den danske sosialminister med enorm makt over en rekke enkeltskjebner når det kom til spørsmålet om sterilisering. Slik sett innehadde han en posisjon som trolig var å oppfatte som en modell for Ole B. Munchs rolle som overlege og statens konsulent i åndssvakesaker.

Lene Koch, den danske forskeren som har gått dypest inn i historien omkring sitt lands steriliseringspraksis, mener det er bemerkelsesverdig at

sentrale talsmenn blant leger på 1930-tallet ikke beskjefte seg med spørsmålet om den eugeniske – dvs. den rasehygieniske eller raseforbedrende – effekt av sterilisering i deres undersøkelser av det Koch kaller «åndssvaghedens arvelighedsforhold». Hun viser til den internasjonale debatt som pågikk omkring dette kontroversielle tema på 1930-tallet. Først ved Tage Kempes inntreden i debatten i 1951 hevder Koch at «eugenikkens eventuelle effekt i fremtiden for alvor blev taget op af fagfolk». Kemp mente at man ved hjelp av systematisk bruk av sterilisering i løpet av få generasjoner kunne oppnå en betydelig nedgang i antall åndssvake (Koch 2000:265 f.).

Det tema Lene Koch kretser rundt her, var den ene siden av det sentrale spørsmål omkring steriliseringens effekt, nemlig dens eventuelle bidrag til å begrense åndssvakhet eller andre «defekter» gjennom arv. Men steriliseringspolitikken skulle også medvirke til at barn ikke ble satt til verden under «ugunstige» sosiale omstendigheter. Virkeligheten på 1930-tallet, da de fleste land vedtok sine steriliseringslover, var at fattigdom, kombinert med både mangel på prevensjon og hjelpetiltak, skapte uoverstigelige samfunnsmessige problemer i tider med stor arbeidsløshet og kamp om sparsomme offentlige ressurser. Denne situasjonen varte ved til et stykke inn i etterkrigstida, og det er i lys av dette en må se den andre posisjonen i steriliseringsdebatten, nemlig den sosialt begrunnede sterilisering.

Kirurgi og sosial kontroll

I Emma Hjorths Hjems årsberetning for 1949 rapporteres det om de seksualinngrep som var foretatt i årets løp. «Seksualoperasjon» var en fellesbetegnelse for kastrasjon og sterilisering som var hjemlet i sterilisasjonsloven av 1934. Ikke mindre enn 24 slike operasjoner var foretatt dette året, fordelt på 16 gutter og åtte piker – «hvorav to gutter og en pike er kastrert» (Fjermeros 1998:52). Et tiltak som muligens gikk forut for disse inngrepene var juridisk klarering ved umyndiggjøring av aktuelle pasienter. I alt 33 pasienter – 23 mannlige og 10 kvinnelige – var blitt umyndiggjort dette året.

Sentralinstitusjonens totale belegg var i 1949 omkring 300 pasienter. Mot denne bakgrunnen er 24 opererte et svært høyt tall. Og enda høyere er det når vi vet at seksualoperasjoner langt fra var aktuelt for alle hjem-

mets beboere; slike inngrep gjaldt jo først og fremst pasienter som var eller kunne komme til å bli seksuelt aktive, eller som var til plage for omgivelsene gjennom voldsom eller uhøvisk atferd. Det er imidlertid mye som tyder på at tallene for 1949 representerer toppen av kurven for slike operasjoner. Dette var en tid da det skulle ryddes opp i åndssvakeomsorgen. Det er derfor grunn til å tro at det var et visst etterslep i bruken av seksualinngrep etter det vakuum som de første etterkrigsåra representerte. På generelt grunnlag må en anta at bruken av sterilisering og kastreng gradvis gikk tilbake etter hvert som bruken av psykofarmaka skjøt fart mot slutten av 1950-tallet.

Inngrepene ble foretatt i henhold til sterilisasjonsloven av 1934 § 3 annet ledd og § 4, samt etter 1942-loven (dvs. den NS-vedtatte loven fra okkupasjonstida) for den korte perioden den virket mot slutten av krigen. Og det var de *debile* eller de lettere åndssvake som var mål for operasjonene, på Emma Hjorths Hjem som på landsbasis.⁷ (Haave 2000:216)

Som tidligere nevnt var det to hovedkategorier som pekte seg ut som potensielle objekter for sterilisering og kastrasjon: de som ble operert for å forhindre graviditet og eventuelle «uønskede barn», og de som av ulike atferdsmessige grunner ble operert. Når det gjelder siste kategori, ser det ut til at en vel så sterk drivkraft som det eugeniske motiv bak de kirurgiske inngrep, synes å ha vært troen på disse inngrepenes bidrag til sosial og atferdsmessig kontroll. Det som styrker denne påstanden, er at også lobotomien økte kraftig i omfang rett etter krigen. Selv om det ikke var mange lobotomeringer som ble foretatt overfor pasienter på Emma Hjorths Hjem, så er det tilstrekkelig til å se en tendens, særlig hvis en sammenholder det med omfanget av lobotomi innen psykiatrien.⁸

Sosial kontroll, eller mer spesifikt kontroll av «usedelig atferd», var ofte den uttalte grunn til seksualoperasjoner – særlig når det gjaldt unge kvinner. I en undersøkelse Joar Tranøy har gjennomført av slike inngrep på

7 I de 40 åra 1934-loven sto ved lag, ble det i alt satt fram 2480 søknader om steriliseringsinngrep. Godt over halvparten av søknadene om sterilisering etter § 3 annet ledd gjaldt «lettere åndssvake». Av 659 innvilgede søknader i tidsrommet 1945–59 utgjorde gruppa debile 57 %. (Haave 2000:216)

8 Dette sammenfallet i tid mellom ulike typer kirurgiske inngrep er påpekt av flere forskere. Joar Tranøy skriver at mange av kastrasjonstilfellene mot slutten av 1940-årene var rettet mot såkalt seksuell hemningsløshet (Tranøy 2004:52).

elleve kvinner innlagt ved Emma Hjorths Hjem på 1940-tallet, går det fram at begrunnelsene for inngrepet refererer til tre kategorier: De som skulle «settes i stand» til utskriving fra hjemmet, de som av hensyn til «samfunnsvern» måtte opereres, og de som skulle kunne ta imot en «friere anstaltbehandling» (Tranøy 2004:76).

Påstander om «sedløshet» og «promiskuitet», «hemningsløs seksuell atferd», «seksuell ekshibisjonisme» og «abnormt sterk kjønnsdrift» går igjen i rapportene som Tranøy har undersøkt. Slike begreper kan ikke uten videre løsrives fra den tids moralske oppfatninger. Samtidig var det også snakk om uomtvistelige problemer av mer praktisk art, så som kjønnssykdommer og selvfølgelig faren for graviditet – før p-pillenes tid. Men begrunnelsen kunne også være sosialt uakseptabel seksuell atferd, fra blotting til åpenlys onani.

Enhver som har hatt mer enn tre ekstravakter på en sentralinstitusjon, vet at slikt forekom daglig, både i uskyldige og mer uskjønne varianter. Dette var noe omgivelsene måtte forholde seg til, og det var derfor ikke unaturlig at presset i retning av drastiske inngrep mot den enkelte pasient eller beboer kom fra den som sto nærmest problemet, nemlig pleieren. Mye kan tyde på at det var drivkraften bak flere steriliseringssaker ved Emma Hjorths Hjem.

Men selvsagt er det den generelle innstilling hos den faglige ekspertise nasjonalt og den ansvarlige ledelsen ved institusjonen som har vært avgjørende for hvilke holdninger som rådde på dette følsomme området. Allerede i fredsåret ble det fra autoritativt hold slått til lyd for økt bruk av seksualoperasjoner. I et foredrag på Norsk psykiatrisk forenings årsmøte høsten 1945 gikk professor i psykiatri Gabriel Langfeldt inn for en innskjerping av 1934-loven og bekymret seg for at for få åndssvake og sinnssyke ble sterilisert. I boka *Rettspsykiatri for jurister og leger* fra 1947 gikk han inn for at det burde gis anledning til å sterilisere lettere åndssvake uten deres eget samtykke (Haave 2000:360). Og skulle det oppstå tvil om grunnlaget for tvangssterilisering overfor for eksempel «unge piker med et lettsindig seksualliv», så fantes det en «frivillig» løsning: «de får valget mellom internering i skolehjem eller sterilisering.» Så mye for den valgfriheten ...

Kontrollert, kastret, kassert

Nå skal vi møte en av dem som ble kontrollert gjennom det offentlige systemet. La oss kalle ham Vilman. Her er hva han fortalte meg da jeg intervjuet ham i en omsorgsbolig i Oslo en maidag i 2002: Vilman var født i et typisk arbeiderklassestrøk på Sagene i Oslo i siste halvdel av 1920-tallet som en av tre brødre. Far var en ikke-eksisterende person, moren omtaler han som «den verste hekse du kan tenke deg». Guttene ble sendt på barnehjem, de tre brødrene havnet på hvert sitt sted. «Vi var fattige. Alle var jo fattige i strøket der vi vokste opp på den tida,» forteller Vilman.

En ting er å være fattig. En annen ting er å mangle omsorg. Og der Vilman og brødrene vokste opp, var det ingen overdreven morskjærighet å høste av som trøst i arbeidsløshetens og den økonomiske depresjonens tid i begynnelsen av de harde trettiåra. Til «Emma Hjorth», eller Tokerudhjemmet, kom han som ung mann i juni 1948. Etter fjorten dager rømte han til Sverige, der han fikk jobb på en gård i nærheten av Göteborg. Etter et halvt år kom norsk politi og hentet ham tilbake til Tokerudhjemmet. Her havnet han bak lås og slå på cella på avdeling Borgen.

Vilman hadde et voldsomt temperament. En gang slo han til overlege Munch i fjeset så han blødde fra leppa. Han ble værende på Borgen i samfulle 10 år. Deretter «slapp han fri» – til gårdsarbeid i Ørje i Østfold. Dette var ment som en gradvis manøver for å slippe ham ut på prøve i det åpne samfunnet. Villmannen var i ferd med å temmes. Men det skjedde med brutale midler.

Som flere av sine småkriminelle eller uregjerlige celledødelige på Borgen ble han kastret eller «seksualoperert» med hjemmel i steriliseringsloven av 1934. Begrunnelsen for å kastre i stedet for «bare» å sterilisere var som oftest den beroligende effekt dette inngrepet hadde på pasienten. Dette var i de barbariske inngreps tid, skalpellen satt løst i slira hos kirurgene – omkring ti år før psykofarmakaen gjorde sitt inntog som fremste kontrollmiddel mot uro og obsternasighet.

Etter å ha blitt behørig kastret, ble han «kassert» – eller med andre ord: Han ble forsøksvis sendt ut i det sivile samfunn. Han prøvde seg med en jobb her og en jobb der. Så bar det tilbake til gården i Ørje for ei ny økt med arbeid under oppsyn på 1960-tallet. Rundt 1970 fikk han seg et eget kryptopp og klarte seg selv sånn noenlunde. Vilman viser fram fotografier

fra fjellturer, friluftsliv, feriepakka folkevognferder – med fulle og tomme flasker, påfallende mange flasker, som bordpynt. Men han sitter da her fortsatt, midt i 70-åra, oppegående og kjapp i replikken, med dårlig hørsel, men et herlig godt humør. For ukrutt forgår ikke så lett. Og en slags liv ble det da ut av det, tross alt.

Verdighet mot vanstell på 1950- og 60-tallet

Mange av dem som har arbeidet i den offentlige åndssvakeomsorgen, kan fortelle om sterke inntrykk fra de første møter med sentralinstitusjonen fra 1950- og 60-tallet (FI):

I 1957 kom Mildred Hevnskjels til Emma Hjorths Hjem. Som vernepleierelev hadde hun praksis på flere av avdelingene. Med 30–35 pasienter på én avdeling, måtte de to eller tre pleierne på vakta starte kveldsstellet bare noen timer etter vaktskiftet klokka to for å bli ferdige. Mildred forteller at det var stort spenn i funksjonsnivået til beboerne på Pikehjemmet. Blant dem som bodde på pleieavdelingen, var det mange godt fungerende jenter. Ei ung jente som hadde jobb på vaskeriet, ble gravid, sannsynligvis med en pleier. Det ble dysset ned, men mannen måtte slutte, og jenta måtte ta abort – og hun ble tvangssterilisert. Da jenta kom tilbake fra sykehuset, ble hun plassert på isolat. Hun ble helt desperat. Etter to uker ble hun sendt til Blakstad sykehus i Asker, i psykiatrien.

Bent Hollender kom til Tokerudhjemmet i 1958. Han var nyutdannet sykepleier og kom siden til å bli rektor ved Vernepleierskolen. Hans første tanke var at her måtte det forandring til! De fleste pasientene lå bundet til sengene med reimer og stikkclås. Han tror det var 76 pasienter bare på Guttehjemmet – og de var kun tre på jobb på hver vakt.

Ni år seinere, i 1967, begynte Bodil Madshus fra Solør som sommervikar på Pikehjemmet. Hun var 18 år gammel. Det hun først og fremst reagerte på, var mangelen på verdighet, medmenneskelighet og omsorg. De var to pleiere på jobb med 30, og kanskje enda flere, kvinnelige pasienter fra 10 til 70 år. Noen lå fastspent i sengene hele dagen; de var bare oppe noen faste dager i uka når de skulle bades. Noen måtte ligge uten klær med såkalte styrketeppe over og under seg, teppe som ikke kunne rives i stykker. De nye pleierne fikk aldri vite hvorfor disse pasientene måtte ligge slik.

Pasientene som var oppe, gikk kledd i et standard strikkeskjørt og halvlange underbukser – det var bare én størrelse som alle måtte bruke. Til bleier brukte de stikkklaken, et stivt stoff av grov lerretstype. Badet hadde vegger av upussa mur, åpne dusjer, kanskje fire i alt, og ett badekar. Når det skulle bades, sto vannet og rant konstant mens hver pasient fikk noen minutter hver, dels i det samme vannet som andre hadde brukt. Samme svamp og håndklær ble brukt på flere pasienter. I de store sovesalene sto senger på geledd, minst 20 på ett av rommene, tett i tett.

I 1966 ble overlege Ole B. Munch avbildet i bladet *Aktuell* sammen med ei naken jente som var bundet med ei reim. Dette oppslaget skulle koste overlegen dyrt i anseelse. Munch hadde muligens ment at «den nakne sannhet» skulle fungere som en øyeåpner for opinion og myndigheter, slik at det endelig ble bevilget midler til å bøte på uverdige forhold. I stedet pådro han seg allmenn vrede og et strengt brev fra Sosialdepartementet der han innen tre uker ble bedt om å redegjøre for om han hadde gitt tillatelse til offentliggjøring av bildene. Hans gamle forbundsfelle helsedirektør Karl Evang, henvendte seg til Den norske Lægeforenings etikkråd og ba om en uttalelse. Både Evang og sosialministeren konkluderte med at Munch hadde opptrådt uaktsomt, og at bildet virket krenkende for både pasient og pårørende (Fjermeros 2009:269 ff.).

Tidene skifter - endret menneskesyn

Kan hende var det dette bildet som hadde brent seg fast i minnet til *Dagbladets* pennekvase journalist Arne Skouen. For da jeg møtte ham i 1998, var det denne beskrivelsen han grep til da han skulle gi sitt førsteinntrykk av institusjonen:

Det jeg kjente til fra Emma Hjorths Hjem, fra reportasjer blant annet, var jo bildet av en tenåring med en klave rundt håndleddet, lenket fast til en stolpe midt i et nakent rom hvor det satt andre, like ulykkelige barn langs veggene og rugget. Et anonymt brev hadde oppfordret meg til å dra ut til Bærum og se på institusjonen, og det gjorde jeg. Jeg sto på en kasse utenfor et vindu i det såkalte Pikehjemmet. Og der sto hun, ganske riktig. Klærne hadde hun slengt rundt overalt. Jeg så ikke noe som helst personale noe sted. De fant jeg jo senere fram til, sit-

tende rundt kaffekoppene på kjøkkenet. De hadde omhyggelig låst døren til disse brysomme klientene som jo egentlig var deres oppgave.

Slik husket Arne Skouen det som skulle bli hans datter Heges framtidige hjem, fra sitt første møte med stedet. Antakelig var det nettopp i 1966, dette *annus horribilis* i Emma Hjorths Hjems kronglete historie.

De lange linjer i Emma Hjorths Hjems vei fra etterkrigstidas elendighet til nybygging og «investeringsboom» på 1960-tallet må ses i sammenheng med både ytre og indre påtrykk. De ansattes lange kamp for bedre kår for seg selv og pasientene, inkludert overlege Munchs fronting av dette utad i form av budsjettkamper og strid om virkemidler, var den ene siden av saken. Den andre var opinionens endrede syn på «de svakeste blant oss», med kravet om rettferdighet for de handikappede som kom til uttrykk i 1965. Blant de sterke opinionsdannerne var Arne Skouen, med sine faste spalter i *Dagbladet*, og foreldreforbundet *Norsk forening for psykisk utviklingshemmede* (NFPU) som ble dannet i 1967. Et tredje moment som gjorde seg sterkt gjeldende fra midten av 1960-tallet, var det økende antall unge studenter som kom inn i omsorgen med friske og til dels opprørske ideer, både faglig, humanistisk og politisk.

Alle disse faktorene må være med i bildet, skal vi forstå de forandringens vinder som blåste i siste halvdel av 1960-åra. Nye ideer fikk fotfeste både når det gjaldt menneskesyn, lovverk, institusjonsidealer, faglige krav og opplæring. Menneskerettighetene var lenge forsøkt brakt inn i debatten om de åndssvake – som nå ikke lenger het det, men psykisk utviklingshemmede. I og med dannelsen av NFPU var en ny æra innledet. Den store holdningsendring som lå bak denne organisering av pårørende på landsbasis, var en stemme blant mange i et internasjonalt kor på vegne av de funksjonshemmede.

Organisasjonen *International League of Societies for Mentally Handicapped*, ILSMH, opptrådte som en organisasjon for psykisk utviklingshemmete i hele den vestlige verden. Under ILSMHs generalforsamling i Jerusalem i 1968 vedtok man «*Erklæring om alminnelige og særskilte rettigheter for de psykisk utviklingshemmede*», også kalt Jerusalemserklæringen. I en noe endret form ble denne vedtatt av FNs generalforsamling 20. desember 1972. Artikkel 2 i erklæringen lyder slik:

Den psykisk utviklingshemmede har rett til forsvarlig medisinsk behandling og fysisk rehabilitering og til utdanning, trening, utrusting og veiledning som kan sette ham i stand til å utvikle sine evner og muligheter til det ytterste, uten hensyn til hvor sterkt utviklingshemmet han er. Ingen psykisk (utviklings)hemmet må bli nektet slike hjelpetiltak på grunn av de omkostninger som er forbundet med dem.

Det er forunderlig å tenke på at denne erklæringen, bare to år før den ble vedtatt første gang i 1968, ville ha stilt norske myndigheter i fullstendig forlegenhet dersom dens logikk og menneskesyn hadde vært rådende i debatten om skandaleoppslaget i billedbladet *Aktuell* høsten 1966. Så raskt endret holdningene seg i opinion og media at det neppe hadde vært mulig for sosialdepartement og helsedirektør å agere mot overlege Munch slik de gjorde. Han var tross alt bare budbringeren som brakte den gamle og ubehagelige nyheten om at det fortsatt sto ille til i deler av omsorgen, hele 13 år etter at Stortinget i 1952 hadde vedtatt sin landsplan for åndssvakeomsorgen. Og i 1968, da Jerusalemserklæringen ble til, var det en utbredt oppfatning at det gamle regimet innen omsorgen hadde utspilt sin rolle.

Åndssvak blir psykisk utviklingshemmet

At de gamle lovene hadde utspilt sin rolle, var overlege Munch smertelig klar over. I et brev til statsråd Olav Gjærevoll datert 22. mars 1965, skriver han:

Jeg var i sin tid med på utformingen så vel av åndssvake-loven av 1949 som landsplanen for åndssvakeomsorgen i 1952. Ikke desto mindre vil jeg si at disse utmerkede aktstykker, som utvilsomt har hatt en gunstig virkning på utviklingen i denne del av vår sosialomsorg, nu er moden for revisjon. Etterhvert som åndssvakeinstitusjonene er kommet under medisinsk ledelse har nettopp grensene for åndssvakeomsorgens arbeide sprengt de tradisjonelle skillelinjer. Intelligenskvotient er ikke et adekvat kriterium. Avsløringen av de spesifikke handikap som denne gruppe lider av har gjort behovet for å få løsnet rammen om omsorgen ganske påtrengende. (Fjermeros 2009:286 f.).

Utgangspunktet for dette brevet var arbeidet med en ny «handikaplov». Et av medlemmene i lovkomiteen hadde gjort Munch oppmerksom på at epileptikeromsorgen og åndssvakeomsorgens serviceorganer skulle holdes utenfor handikapomsorgen. Munch ga uttrykk for at en slik oppdeling ville være ganske katastrofal.

Samtidig gikk diskusjonen omkring nye betegnelser for den gruppa som til nå var kalt åndssvake. Det vil si, en rekke betegnelser hadde vært brukt i mer spesifikk angivelse av hvilken gruppe det var snakk om. For eksempel benyttet overlege Munch i et radiokåseri i 1947 begrepene «evnesvake», «imbecile» og «idioter» (Fjermeros 2009:287). Dette var et typisk vokabular fra mellomkrigstida, men terminologien var kjent like fra tida omkring forrige århundreskifte, da franskmannen Binet hadde definert disse tre gruppene. Den eneste forskjellen var at den best fungerende gruppa, de *debile*, seinere hadde fått det norske navnet evneveik eller evnesvak. De samme begrepene ble også brukt under krigen i Agnes Hornnes' bok *De åndssvake og åndssvakeskolen*, egentlig skrevet som en særoppgave i pedagogikk i 1941. Her finner vi omtale av «de dypeste idioter», «de ustyrlige imbesille» og «sinker». Denne inndelingen er tett knyttet til IQ-målingenes rangering.

Et annet begrep for åndssvakhet som var i bruk i mange år etter krigen, var *oligofreni*. Det har et anstrøk av «vitenskapelighet» over seg og var gangbart i *Aschehougs konversasjonsleksikon* anno 1959:

Oligofreni, åndssvakhet, tilstand av manglende forstand eller nedsatt intelligens. Oligofreni omfatter idioti, imbesillitet og debilitet. Intelligensdefekten er det mest fremtredende ved oligofreni, men man finner også ofte andre psykiske og fysiske avvikelser.

I sin avhandling *Representasjoner av åndssvakhet i norsk presse 1946–1966* går Barbro Wilson Hagen gjennom avisenes skriverier om omsorgen og finner at første gang betegnelsen psykisk utviklingshemning ser ut til å være brukt i pressen, er da barnepsykiater Johannes Sejersted Bødtker i 1964 uttalte at «De åndssvake – eller psykisk utviklingshemmede som jeg foretrekker å kalle dem – bør komme inn under det psykiske helsevern ...» (VG 24.03.1964)

Det er vanskelig å fastslå nøyaktig når erkjennelsen av behov for begrepsendring inntrådte blant de ledende fagfolk i Norge. Det var en prosess over mange år – og i nær dialog med kolleger særlig i de nordiske land. Første gang uttrykket psykisk utviklingshemning ble lansert, var ved Nordisk Åndssvakekongress i København i 1959. Da ble det vedtatt at det tidligere *Nordisk Tidsskrift for Åndssvakeforsorg* skulle endre navn til *Psykisk Utviklingshemning*. I et foredrag i 1962 benytter Ole B. Munch det nye begrepet i selve tittelen: «Personlighetstrekk hos de psykisk utviklingshemmede». I en artikkel i det nyss nevnte *Psykisk Utviklingshemning* i 1963 bruker Munch både betegnelsen «mental retardasjon», «mentalt utviklingshemmede» og «psykisk etterblivenhet». Det siste er det samme uttrykket som på svensk erstattet «sinneslö» alt i 1954 da man i lovs form snakket om «psykisk efterblivna». Under revidering av denne loven i 1960 bestemte svenskene å bruke «psykiskt utväcklingshämmade».

Framfor alt var Munch i den nevnte artikkel fra 1963 svært kritisk til de rådende begreper. Han viser til det han oppfatter som det mest vellykkede forsøk på ny terminologi og klassifikasjon, gjort av Rich Heber og offentliggjort i september 1959 i *American Journal of Mental Deficiency*. Så denne debatten har pågått i flere år i internasjonale fora – med prøving og feiling når det gjelder nye begreper.

I 1954 hadde Verdens Helseorganisasjon, WHO, presentert et nytt begrep, «mental subnormality». Det betyr rett og slett «under det normale». Under et WHO-seminar i Oslo våren 1957 holdt Ole B. Munch et foredrag der han bl.a. kommenterte dette nye begrepet, og sa at han antok det vil lide samme skjebne som mange andre forsøk på å skape en levedyktig og fleksibel betegnelse: «I should have preferred a term pointing more to the process of mental development as delayed or impaired.» Her er han på sporet av det begrepet som skulle komme. Han etterlyser noe som viser til en utvikling – selv om den er forsinket eller skadet/svekket. I en annen artikkel av Munch fra 1957, trykt i *Sosialt Arbeid*, lyder tittelen «Mental utviklingshemning, dens årsaker og behandling».

Tampen brenner altså for å finne opphavet til begrepet psykisk utviklingshemning i 1957. Men det skulle ennå ta tid før det nye begrepet slo igjennom. I et notat som diskuterer en utvalgsinnstilling fra Sosialdepartementet om en ny «omsorg for handikapte» i 1964, refser Munch

utvalget for å operere med «det noe antikverte uttrykket – defekt» og gir uttrykk for at «et så ubekvemt, ukjent og unorsk ord» som *handikappet* burde erstattes med *psykisk utviklingshemmet* når det er grunnlag for en slik diagnose (Fjermeros 2009:289). To år seinere foreslo Statens konsulent for åndssvakesaker, alias overlege Munch, å erstatte begrepene «evneveike» og «åndssvake» med fellesbetegnelsen «psykisk utviklingshemmede». Forslaget ble framsatt i et brev tilstilet Den Kgl. Norske Regjering 21.11.1966 og skulle gjelde i lover og styringsverk. Begrunnelsen var å bli kvitt den stempling de gamle betegnelser medførte. Følgelig ble også den tidlige åndssvakeomsorgen omdøpt til Helsevern for psykisk utviklingshemmede, for øvrig i tråd med den omdøping som allerede var foretatt for sinnssykeomsorgen, der den nye benevnelsen var psykisk helsevern.

Avslutning: Om hundre år ... er kun poesien tilbake

Denne rundturen i et ikke altfor opplyst historisk landskap begynte med en av min fortellings hovedpersoner, Marit Ellingsen. Jeg vil avslutte med en annen, Bjarne Andreassen, som også levde praktisk talt hele sitt lange liv på institusjon. Marit døde nøyaktig 100 år etter at fru Emma Hjorth hadde åpnet sitt pleiehjem i 1898. Inntil sin død i 2002 bodde Bjarne på det gamle institusjonsområdet, til tross for at Emma Hjorths Hjem nå formelt var avviklet. Da han fylte 70 år, hadde jeg den ære som journalist å lage et stort portrettintervju med ham i *Klassekampen*.

Bjarne var en slags huspoet på Emma Hjorths Hjem – en undrende mann med fornemmelse for mangt. Heldigvis var det noen årvåkne mennesker på institusjonen som lenge før han gikk bort, så Bjarnes talent for ord og poesi. Han fikk utgitt en diktsamling, *Brutte tråder* – et håndfast testament til ettertida. Jeg velger siste vers av Bjarnes dikt «Klovnen» som avslutning. For lenge etter at den siste pasient fra sentralinstitusjonene er død, om hundre år når allting er glemt, er det kun poesien som er tilbake:

Nå er lyset slukket i manesjen
 Da går alle folk ut
 og venter på klovnens som skal ha maske på
 Nå er det stille i salen
 musikken spiller for publikum
 Da vender de om og hører på musikken
 Alle sitter der og lytter med skarpe ører til manesjen
 Musikken suger gjennom manesjen
 og hører hva klovnens sier
 Hva betyr en mann som ikke kan le og gråte?

Kilder og litteratur

- Arbeiderbladet* 19.07.45: «Vår åndssvakeomsorg en fare for samfunnet» (opprop)
Aschehougs konversasjonsleksikon 1959, 4. utgave, Oslo.
Asker og Bærums Budstikke, 09.6 og 08.07.1946.
 Black, Erwin (2003). *War against the Weak. Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race*. New York: Four Walls Eight Windows.
 Brinchmann, Alex (1938): «Forsorgen av de åndssvake barn – En skam for Norge». Artikkelserie, *Dagbladet* 10.09, 17.09, 24.09, 01.10, 08.10-1938.
 Ericsson, Kjersti (1997). *Drift og dyd. Kontrollen av jenter på femtitallet*. Oslo: Pax.
 Fjermeros, Halvor (1998). *Om hundre år er allting glemt? Emma Hjorths Hjem historie 1898–1998*. Bærum kommune / Emma Hjorth museum.
 Fjermeros, Halvor (2009). *Åndssvak. Et bidrag til sentralinstitusjonenes og åndssvakeomsorgens kulturhistorie*. Oslo: Universitetsforlaget.
 Hornnes, Agnes (1943): *De åndssvake og åndssvakeskolen. En psykologisk og historisk oversikt, en kritikk og en vurdering*. Stord: Sunnhordlands Prenteverk.
 Haave, Per (2000). *Sterilisering av tater 1934–1977. En historisk undersøkelse av lov og praksis*. Oslo: Norges forskningsråd.
 Koch, Lene (2000). *Tvangssterilisering i Danmark 1929–67*. København: Gyldendal.
 Munch, Ole B. (1946) Utrykt materiale: Notater / reisedagbok, pt. i forfatterens forvaring.
 Munch, Ole B. (1966) *Emma Hjorths Hjem 1915-1965, 50 år under statsforvaltning*. Oslo.
 Munch, Ole B. (1957) «Mental utviklingshemning, dens årsaker og behandling. Nye aspekter i åndssvakearbeidet». *Sosialt Arbeid* nr. 9/10-1957.
 Munch, Ole B. (1963) «Helbredelse av åndssvakhet?». *Psykisk Utveklingshämning* nr.1-1963.
 Norges Barnevernråd (1927): «Forslag til lov om forsorg for åndssvake». Oslo.

- Olsen, Kåre (1998). *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre*. Oslo: Aschehoug (Forum).
- Salmonsens konversationsleksikon, bind VII (1918). København: J.H. Schultz.
- Scott, Gabriel (1925). *Stien – eller Kristofer med Kvisten*. Oslo: Gyldendal.
- Scott, Gabriel (1938). *De vergeløse. Et barns historie*. Oslo: Gyldendal.
- Seip, Anne-Lise (1984). *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740–1920*. Oslo: Gyldendal.
- Simonsen, Eva og Kjersti Ericsson (2004). *Krigsbarn i fredstid – sosialpolitiske og profesjonelle føringer i synet på tysk-norske krigsbarn 1945–47*. K-serien 1-2004, Institutt for kriminologi og retts sosiologi, Universitetet i Oslo.
- Sosiallovkomiteen av 1935 (1946). Innstilling VIII, «Forslag til lov om forsorg for åndssvake». Oslo.
- Tranøy, Joar (2004). *Usedelighet og samfunnsfare. Seksuelt utfordrende atferd og medisinske inngrep innen åndssvakeomsorgen i 1940- og 1950-årene*. Oslo: Unipub.
- Verdens Gang*, 24.03.1963: «Utbygging av 'plasser' for utviklingshemmede må ikke bli en sovepute for sosialpolitikkerne», intervju med Johannes Sejersted Bødtker.
- Wilson Hagen, Barbro (2004). *Representasjoner av åndssvakhet i norsk presse 1946-1966*. Institutt for spesialpedagogikk, Universitetet i Oslo.

Forkortelser brukt i tekst og noteapparat

ABB – *Asker og Bærums Budstikke*

FI – Forfatterens intervjumateriale

SLk 1946, VIII – Innstilling VIII fra Sosiallovkomiteen av 1935

VG – *Verdens Gang*

Forfatterens intervjumateriale (FI), informanter som ikke er navngitt i teksten

FI: AAS – Are Andre Solvang ved Salten Museum.

FI: YM – Yngvild Molaug.

FI: JB – Johannes Bødtker.

Forfatterpresentasjon

Bernard Eric Jensen, født 1943, professor (adj.) ved Roskilde Universitet. Var leder af forskningsprojektet 'Humanistisk historieformidling – i komparativ belysning' 1995–1999. Har især arbejdet med historiebrug og historiedidaktik og med historieteori og historiografi. Har bl.a. skrevet *Historiedidaktiske sonderinger* (1994), (medforfatter) *Gads Historieleksikon* (2001/2009), *Historie – livsverden og fag* (2003), *Kulturarv – et identitetspolitisk konfliktfelt* (2008) og *Hvad er historie* (2010). Se i øvrigt: www.bernardericjensen.dk

Jorunn Sem Fure, født 1967, er historiker med dr. art.-graden fra Universitetet i Bergen. Hun har arbeidet med tysk og sentraleuropeisk historie knyttet til krig, fordrivelse og minoriteter. Hun har publisert en rekke artikler og bøker og vært redaktør for flere antologier, blant annet *Jakten på Germania* fra 2007, sammen med Terje Emberland. Fra 2002 var hun knyttet til Forum for universitetshistorie, og er forfatter av bind 3 (1911–1940) og bind 4 (1940–1945) av ni-bindsverket om Universitetet i Oslos historie som ble utgitt i 2011. Fra 2009 til 2011 hadde hun Henrik Steffens-professoratet ved Nordeuropainstituttet, Humboldt-universitetet i Berlin.

Kjetil Grødum, født 1977, cand. polit., leverte i 2012 doktorgradsavhandling med tittelen *Narrative justice* for vurdering ved Universitet i Agder. Assisterende direktør og forskningsleder ved Stiftelsen Arkivet i Kristiansand. Har publisert artikler om overgangsrettferdighet og historiebruk i tidligere konfliktsamfunn, bla: «We can forgive, but we must never forget» (*Magazine Searching for the Truth*. English Special Edition for Second

Quarter 2009), samt «The Instrumental Values of Storytelling about Past Conflicts» (2010) i samme tidsskrift.

Lene Elisabeth Walle, født 1964, er cand. philol. og direktør ved Telemark Museum 2006-12. Telemark Museum er et konsolidert museum bestående av 7 selvstendige enheter med 11 publikumsåpne anlegg i midtre og nedre del av Telemark. Tidligere i 11 år ansatt i ulike lederstillinger innen arkiv og dokumentasjon på Norsk Folkemuseum. Tiltrer høsten 2012 stillingen som regiondirektør i Arkivverket med overordnet ansvar for Statsarkivene og Samisk arkiv.

Roger Tronstad, født 1955, er cand. philol. med historie hovedfag fra Universitetet i Oslo. Har arbeidet i Arkivverket siden 1981. Er nå førstearkivar ved Statsarkivet i Kristiansand (SAK) og arbeider blant annet med arkivformidling. Har skrevet flere artikler, vært redaktør for *Norsk Arkivforum* og nettredeaktør for *Levende Historie*. Er medforfatter av boka *Jakten etter jødene på Agder* (2010). Driver eget forskningsprosjekt om jøder og antisemittisme på Agder fram til 1945.

Knut Sprauten, født 1948, er cand. philol. med hovedfag i historie fra Universitetet i Oslo. Direktør ved Norsk lokalhistorisk institutt (NLI) siden 2000. Avdelingsarkivar ved Riksarkivet, Kjeldeskriftavdelinga 1991–2000; forsker, vit.ass. og forskningsstipendiat ved Universitetet i Oslo 1976–1990; lektor ved Rosenhof skole, Oslo, 1974–76. Har bl.a. skrevet *Norsk sjøfart 1700–1814*, trykt i serien *Norsk sjøfart*, bind 1 (1989), *Oslo bys historie*, bind 2. *Byen ved festningen 1536–1814* (1992) og om perioden 1536–1807 i Kåre Tønnesson (red.): *Spor i tid. Norge før 1850*, lærebok i historie for videregående skole (1995). Har sammen med Gunnar Pettersen utgitt bind VII av *Regesta Norvegica 1370–1390* (1997) og i senere år skrevet en rekke artikler med tema fra norsk historie før 1850.

Halvor Fjermeros, født 1951, tidligere journalist i *Klassekampen* og kulturarbeider ved Bredalsholmen dokk- og fartøyvernsenter i Kristiansand. Utdannet vernepleier, arbeidet på 1970-tallet ved Emma Hjorths hjem, sentralinstitusjon for psykisk utviklingshemmede i Akershus, og har skre-

vet bøkene *Om hundre år er allting glemt. 100-års jubileumsskrift for Emma Hjorths hjem 1898-1998.* (1998) og *Åndssvak! Et bidrag til sentralinstitusjonens og åndssvakeomsorgens historie.* (2009).

